

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Bc. Alžběta Motlochová

***Sedes imperii* – rezidence tetrarchů**
Sedes imperii – residences of the tetrarchs

Praha 2025

Vedoucí práce: Mgr. Petra Tušlová, Ph.D.

Poděkování

Ráda bych poděkovala své vedoucí Mgr. Petře Tušlové za převzetí vedení mé práce, za všechny rady a vstřícné vedení, jehož se mi při práci dostalo. Také děkuji své rodině za neutuchající podporu při studiu.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Podpis.....

Abstrakt

Práce je zaměřená na vznik Římské tetrarchie a s ní související vznik sídelních rezidencí prvních tetrarchů, tzv. *sedes imperii*, a jejich porovnání s tzv. abdikačními paláci císařů. První část práce objasní kulturně-historický kontext vzniku *sedes imperii*, jejich definici a roli v kontextu pozdní římské říše. Druhá část práce je zaměřená na abdikační paláce a s nimi spojené komplexy, do kterých císaři přesídlili po předání vlády. Jako hlavní komparativní příklady poslouží nejlépe dochované abdikační komplexy – Diocletianův palác ve Splitu a Galeriovův palác Felix Romuliana poblíž Gamzigradu. Oba druhy císařských rezidencí budou porovnávány na základě hlavních parametrů – umístění a dispozice, architektury a dekorace, které úzce souvisejí s proměnou ideologie a veřejné reprezentace vládců rané tetrarchie.

Klíčová slova

sedes imperii, abdikační paláce, tetrarchie, císařská architektura, umění, Spalato, Felix Romuliana

Abstract

The thesis aims for the beginning of the Roman tetrarchy and constituting settlement cities of the first tetrarchs, the so-called *sedes imperii*, and for their comparison to the so-called palaces of abdication. The first part of the thesis elucidates the cultural-historical context of establishing the *sedes imperii*, their definition and role in the context of the late Roman empire. In the second part the thesis focuses on the palaces of abdication where the emperors resettled after the handover of their power, and on the buildings connected with them. The best preserved complexes such as Diocletian's palace in Spalato and Galerius' palace Felix Romuliana near Gamzigrad serve as the main sources for comparison. Both types of the emperors' residences will be compared on the basis of the main parameters: their location and layout, architecture and artistic creations which are closely related to the transformation of the early tetrarchy emperors' ideology and public representation.

Key words

sedes imperii, palaces of abdication, tetrarchy, imperial architecture, artistic creation, Spalato, Felix Romuliana

Obsah

1.	Úvod	7
2.	Zrod tetrarchie	10
2.1.	Historicko-politická situace na přelomu 3. a 4. stol.....	10
2.2.	Císař Diocletianus – vznik tetrarchie.....	14
2.3.	Ideologie tetrarchie – náboženská politika.....	17
2.4.	Kult císařské osobnosti	19
3.	Města tetrarchů	25
3.1.	Ustavení sedes imperii.....	25
3.2.	Abdikační paláce	27
4.	Sedes imperii.....	30
4.1.	Definice sedes imperii.....	30
4.2.	Thessalonické – modelový příklad <i>sedes imperii</i>	38
4.2.1.	Císařský palác.....	39
4.2.2.	Hippodrom	40
4.2.3.	Rotunda.....	41
5.	Abdikační paláce	43
5.1.	Definice abdikačních paláců	43
5.2.	Diocletianův palác ve Spalatu	46
5.2.1.	Císařský palác.....	46
5.2.2.	Lázně	50
5.2.3.	Chrámy	51
5.2.4.	Mausoleum	53
5.2.5.	Dekorace palácového komplexu.....	55
5.3.	Felix Romuliana.....	56
5.3.1.	Císařský palác.....	57
5.3.2.	Lázně	61
5.3.3.	Chrámy	61
5.3.4.	Mausolea.....	64
5.3.5.	Dekorace palácového komplexu.....	65
5.4.	Srovnání abdikačních paláců.....	68
6.	Srovnání <i>sedes imperii</i> a abdikačních paláců.....	73
7.	Závěr	79
8.	Literatura	83

1. Úvod

Dlouhá historie existence římské říše s sebou přinesla nejrůznější formy vlády, které procházely transformacemi v mnoha ohledech – změny se odehrávaly v administrativě, politice, ekonomice apod.; dokonce i mentalita a způsob chápání vztahu panovníka k ostatním příslušníkům říše se proměnil. Postupná koncentrace nejvyšší zákonodárné, soudní i vojenské moci v rukou císařů přeměnila politické zřízení římské říše ve svého druhu absolutistickou monarchii, ve které se politické činnosti mohla účastnit pouze malá část římského obyvatelstva v nejužším okruhu císařského dvora, a ta mezi sebou soupeřila o vliv a vyšší sociální status. Tato rivalita, společně s kolísající ekonomikou, zapříčiněnou postupným vyčerpáváním zemědělské půdy a omezenými možnostmi, které poskytoval zavedený systém otrokářské ekonomiky, vedla k rozpadu stabilní vlády a nástupu vojenských diktátorů. V období mezi lety 235–284 po Kr. se tak římská říše potýkala s rozsáhlou krizí v řadě dalších oblastí života, která byla z větší části zvládnuta až po vytvoření nového politického celku, tetrarchie.

Časové vymezení období vlády tetrarchie, tedy čtyř císařů, není zcela jednoznačné. Obecně se pohybujeme mezi daty 20. 11. 284 (nástup císaře Diocletiana na trůn) a 28. 10. 312 (bitva na Mulvijském mostě). Pokud budeme pracovat s pojmem skutečné tetrarchie, tzn. vlády čtyř císařů (dvou *Augustů* a dvou *Caesarů*) v jednotném *collegiu*, začíná období tetrarchie datem 21. 5. 293 (jmenování Constantia Chlora a Galeria nástupci s tituly *Caesarů*); některé zdroje považují období před tímto datem za tzv. diarchii, tedy samostatnou vládu Diocletiana s Maximianem.¹ Za konec tetrarchie bývá považováno datum 1. 5. 305 (abdikace Diocletiana a Maximiana), nicméně idea společné vlády čtyř císařů byla ještě určitou dobu naplňována ustanovením tzv. druhé tetrarchie, vedené Constantiem Chlorem a Galeriem.² Nové *collegium* se rozpadá 25. 7. 306 po smrti Constantia Chlora – Diocletianus se ještě, na žádost Galeria,

¹ Češka 2000, 33; Bowman 2005, 69; Potter 2004, 280.

² Burian 1994, 140–141; Claus 2001, 21.

pokusil obnovit koncept tetrarchie svoláním konference do Carnunta v listopadu 308. Jejím výsledkem bylo vytvoření nového *collegia*, které ale definitivně rozložila smrt Galeria v květnu 311; následuje série občanských válek, jež definitivně ukončily politický systém nastavený Diocletianem.³

Jelikož tématem předkládané diplomové práce je vznik císařských sídel tetrarchie, jejich rozvoj a vzájemné srovnání, pak za časový úsek celé tetrarchie lze považovat období od 21. 5. 293 do jara 311. V období první tetrarchie se setkáváme s typem oficiálních císařských rezidencí, nazývaných *sedes imperii*, na přelomu druhé tetrarchie jsou budována soukromá císařská sídla obývaná tetrarchy v období po jejich abdikaci, tzv. abdikační paláce. Analýza těchto sídel je však limitována počtem dochovaných archeologických pramenů – jako ve všech vědních oborech i zde probíhá neustálý vývoj na základě odkrytých reálií a diskuzí o nich. Nově uvedené názory doplňují, někdy i opravují dřívější chybné závěry vycházející z písemných pramenů.

Vzhledem k nejednotnosti archeologického výzkumu v oblasti *sedes imperii* – některá sídla jsou plně prozkoumána, jiná se dosud studují a další rezidence jsou velmi silně poškozeny městskou zástavbou následujících století – je obtížné jednak stanovit jednotnou definici *sedes imperii* a také je následně podrobněji analyzovat. Se stejným problémem se potýkáme při analýze abdikačních paláců – i přes poměrně zachovaný stav a množství poznatků, které přinesl jejich archeologický průzkum, jsme omezeni na pouhé dvě rezidence ze čtyř pravděpodobných. Při vzájemném porovnávání těchto dvou typů rezidencí tetrarchů jsme odkázáni pouze na vizuální srovnání jednotlivých staveb a jejich funkce, kterou pro císaře plnily. I přes to se mi podařilo zodpovědět několik důležitých otázek, jako např.: Jak se proměnilo vnímání císaře a jeho ideologie s nástupem tetrarchie? Jak můžeme definovat *sedes imperii* a abdikační paláce? Jaký je jejich primární účel? Existuje něco jako základní stavební princip tetrarchie, soudě dle opakující se přítomnosti konkrétních staveb, které nalézáme jak v *sedes imperii*, tak i v abdikačních palácích?

³ Claus 2001, 35; Češka 2000, 51.

Pro kompletní analýzu uvedeného historického období, stejně jako sociálních a náboženských proměn a s nimi spojenými změnami v architektuře, jsou použity jak antické prameny, tak i moderní historická díla, která shrnují a analyzují současné archeologické poznatky. Z antických pramenů, které zachycují období tetrarchie, jsou zřejmě nejpodrobnější *Sextus Aurelius Victor*⁴ a *Eutropius*,⁵ kteří popisují život i nejvýznačnější činy všech tetrarchů. Tyto prameny doplňuje *Lactantius*,⁶ který ve svém spise zachycuje povahu jednotlivých tetrarchů optikou pronásledovaného křesťanského autora. Z moderních pramenů referuje o proměnách pozdně antické společnosti nejkomplexněji *J. Burian*⁷, který se věnuje jak dějinám římské říše, tak i sociálním a náboženským proměnám v pozdní antice. Architekturu císařských staveb období tetrarchie nejlépe popisuje *R. B. Ulrich* a *C. K. Quenemoen*,⁸ spolu s *J. B. Ward-Perkinsem*.⁹ Podrobný přehled *sedes imperii* a s nimi související proměny ideologie tetrarchie analyzuje *V. Jaeschke*,¹⁰ zatímco podklady pro analýzu abdikačních paláců nám poskytuje především *I. Popović*.¹¹

Pro řecká a latinská jména, názvy a termíny se tato práce drží zásad uvedených v *Encyklopedii antiky*.¹² Při skloňování latinských termínů jsou použita česká pravidla pravopisu. Pokud není uvedeno jinak, všechna data, letopočty a staletí jsou uváděna jako našeho letopočtu (po Kr.).

⁴ Aurel. Vict., *Epit.*

⁵ Eutropius, *Ad urb. con.* IX.

⁶ Lact., *De mort. pers.* VII-XVIII.

⁷ Burian 1994.

⁸ Ulrich – Quenemoen 2014.

⁹ Ward-Perkins 1970.

¹⁰ Jaeschke 2020.

¹¹ Popović 2011.

¹² Svoboda *et al.* 1974.

2. Zrod tetrarchie

2.1. Historicko-politická situace na přelomu 3. a 4. stol.

Na počátku 3. stol. čelila římská říše své zatím nejhlubší krizi. Úsek zhruba 50 let mezi vymřením severovské dynastie a začátkem tetrarchie můžeme právem nazvat „obdobím enormního vojenského a politického zmatku“.¹³ S nástupem posledního Severovce Alexandra Severa se hlavní silou císaře stává armáda, ale paradoxně tím dochází k oslabení císařské moci. Jednotliví císaři byli totiž voleni přímo svými vojáky – jednotlivé složky armády si volily císaře přímo ze svého středu (většinou oblíbené velitele), což mělo za následek výskyt i několika kandidátů na císařský titul najednou. Období tzv. „vojenských císařů“ mezi lety 235–268 bývá právem označováno jako „vojenská anarchie“, kdy armáda přestala být zárukou jednoty říše a namísto toho se změnila v obtížně zvládnutelný destabilizační faktor.¹⁴ K politické krizi se navíc přidávaly další komplikace, především hospodářská nestabilita, finanční krize a stále více sílící tlak na hranice říše.

Na trůnu se během třiceti let vystřídalo dvacet dva císařů, nehledě na „uzurpátory“, kterým se často ani nedostalo všeobecného uznání – počínaje Maximinem Thraxem (vládl 235–238), kterého následovalo v jediném roce pět císařů: dva velkostatkáři z Afriky (Gordianus I. a jeho syn Gordianus II.), dva římstí senátoři (Balbinus a Pupienus) a Gordianus III., který byl prohlášen císařem již ve svých třinácti letech.¹⁵ Tento mladý císař byl postupně připraven o moc svým *praefectem praetoria* Philippem „Arabem“ (vládl 244–249), který se sice úspěšně udržel u moci a bojoval proti nájezdům na hranice i potenciálním uzurpátorům, ale nakonec byl sesazen a padl v bitvě u Verony v roce 249. Jeho nástupce Traianus Decius (vládl 249–251), který zorganizoval jedno z největších pronásledování křesťanů,¹⁶ usiloval o celkovou reorganizaci centrální správy říše. Své reformy však

¹³ Ulrich – Ouenemoen 2014, 106.

¹⁴ Burian 1994, 124–125; Marek *et al.* 2008, 99.

¹⁵ Aurel. Vict., *Epit.* XXVII, 6; Eutropius, *Ad urbe con.* IX, 2; Jordanes, *Romana et Getica*, 284.

¹⁶ Císař považoval odklon od tradičních polyteistických náboženství za hlavní příčinu krize říše (Scarre 1995, 171).

nestačil uskutečnit – padl v bitvě u Abrittu¹⁷ ve válce s Góty. Následující císaři – Trebonianus Gallus (vládl 251–253) a Aemilianus (u moci se udržel pouhé tři měsíce roku 253) – se zabývali především obranou proti útokům zpoza hranic impéria. Efektivní vojenské akce však podlamovaly permanentní přesuny jednotek jednotlivých (vzdoro) císařů a mezi roky 249–262 také tzv. Cypriánův mor.¹⁸

Neschopnost v zahraniční politice vyústila v prudké útoky okolních kmenů na hranice říše; příčinou byla zejména změna v jejich velení, která podnítila jejich dobytelské ambice. Největší (a pro Římany nejnepříznivější) změnou v mocenském uspořádání za hranicemi římské říše byl převrat v Parthii. Na přelomu roku 226/227 se zde k moci dostala dynastie perských Sásánovců založená králem Ardašírem. Záměrem Sásánovců bylo vyhnat Římany z Asie a znovu připojit místní římské državy, především Sýrii a Malou Asii, k novoperské říši a vytvořit stát rozsahem odpovídající bývalému Achajmenovskému impériu. Výhody Peršanů spočívaly především v obrovské rozloze jejich říše, která byla díky své geografické poloze pro Římany prakticky nedobytná, a také v téměř nevyčerpatelném lidském potenciálu.¹⁹ Jejich největším úspěchem bylo dobytí Mezopotámie – císař Philippus Arabs byl nucen uzavřít s Peršany mír, který byl podmíněn značně nevýhodnými podmínkami (včetně odevzdání části území a placení pravidelných poplatků).²⁰ Zničení římského města Dura Európos v roce 253 a zejména pak zajetí císaře Valeriana (vládl 253–260) po bitvě u Edessy v roce 260²¹ znamenala pro Peršany velký úspěch a pro Římany, mimo ztrátu části držav v Malé Asii, také značnou ztrátu víry v neotřesitelnost císařské moci.

Na porýnském *limes* se Římané museli bránit stále silnějšímu náporu germánských kmenů, jako byli Frankové a Alamani, kteří periodicky útočili na rýnskou hranici, především na *provincii* Dákie, která je lákala svým nerostným bohatstvím.²² Podobně tomu bylo i v dolním Podunají, které ohrožovali Karpové a Sarmaté, nově podpoření i kmeny západních Gótů (Visigóti či Vestgóti), kteří zhruba od počátku 3. stol. ovládali prostor mezi Dněstrem a dolním Dunajem. Od poloviny 3. stol.

¹⁷ Dnešní Razgrad v Bulharsku.

¹⁸ Ve skutečnosti spíše spalničky či nějaký typ hemoragické horečky (Češka 2000, 24).

¹⁹ Burian 1994, 125.

²⁰ Aurel. Vict., *Epit.* XXVII, 8; Jordanes, *Romana et Getica*, 282.

²¹ Aurel. Vict., *Epit.* XXXII, 5; Jordanes, *Romana et Getica*, 287; Zósimos, *Hist.* I, 36.

²² Jordanes, *Romana et Getica*, 288; Eutropius, *Ad urbe con.* IX, 7.

útočili na pobřeží Černého moře a přímořská města v Malé Asii jako Níkomédie, Nikaia²³ nebo Prúsa; nájezdy v letech 262–268 pokračovaly útoky na ostrovy ve východní části Středozemního moře včetně Rhodu, Kréty a Kypru. Postupně se jim podařilo proniknout až do Řecka a dobýt Korint, Olympii, Spartu i Athény.²⁴ Jejich postup zastavil až císař Claudius II. (vládl 267–270), který v roce 269 díky nově zřízené těžké jízdě Góty v bitvě u Naissu²⁵ porazil.²⁶

Neustávající nátlak Gótů a Germánů, spolu s neefektivní centrální vládou a ztrátou víry v císařskou moc, vedly nakonec k „rozpadu říše“. V roce 259 vpadl přes podunajské hranice další germánský svaz kmenů, Svébové, a dobyl příhraniční oblast nazývanou *agri decumates*.²⁷ Císař Gallienus (vládl 259–268) byl v té době ale zaměstnán tažením proti Frankům, kteří na svém tažení prošli Galii až do Hispánie, a Alamanům, kteří ohrožovali hranice Itálie, takže nemohl efektivně zasáhnout. Majitelé velkých zemědělských pozemků v Galii tak ztratili důvěru v obranyschopnost impéria a rozhodli se vyřešit situaci vlastními silami. Do svého čela si v roce 260 zvolili místního správce a velitele legií Marca Cassiana Latinia Postuma, který se prohlásil císařem; Gallienus byl v té době zaměstnán boji na východě a nemohl proti této vzpouře nijak zasáhnout. Ke Galii se postupně připojily i Hispánie a Británie – Postumus tak vytvořil „říši v říši“, osobitý státní útvar naprosto nezávislý na Římu, s hlavním městem Augusta Treverorum,²⁸ kde ustanovil i vlastní senát a také vlastní pretoriánskou gardu. Postumus jmenoval svým nástupcem svého vojenského velitele Marca Aurelia Maria, který jej po devíti letech vlády nahradil. Za císaře jej však uznala pouze Galie a Británie – Hispánie se po diplomatických jednáních vrátila zpět pod ústřední římskou vládu. I přes neustálé nájezdy Germánů a snahy Římanů připojit své území zpět k celku přetrvalo toto galo-římské císařství ještě několik dalších let, až do roku 273–274, kdy se poslední galský císař Gaius Pius Esuvius Tetricus vzdal císaři Aurelianusovi.²⁹

²³ Dnešní Iznik v Turecku.

²⁴ Češka 2000, 11; Scarre 1995, 182.

²⁵ Dnešní Niš v Srbsku.

²⁶ Tento úspěch mu vynesl titul „Gothicus“ (Eutropius, *Ad urbe con.* IX, 11).

²⁷ Neutrální dělicí oblast mezi Rýnem a Dunajem (Marek *et al.* 2008, 19, 20).

²⁸ Dnešní Trevír.

²⁹ Aurel. Vict., *Epit.* XXXV, 3, 4.

Ve stejné době, kdy došlo k odtržení galo-římského císařství, zaměstnávala císaře Galliena vzpoura a útoky Peršanů. Zaneprázdněný Gallienus požádal o pomoc syrského krále Odaenatha a jmenoval jej vrchním velitelem římských vojsk.³⁰ Odaenathus úspěšně odrazil perská vojska a získal zpět velkou část Sýrie a Mezopotámie; stal se tak fakticky nejvyšším představitelem římské moci na východě.³¹ Centrem oblasti, kterou ovládal, se stalo město Palmýra, a přestože vládl prakticky nezávisle, zachovával Gallienovi a říši plnou loajalitu. V roce 267 byl však zavražděn a trůn zdědila jeho žena Zenobia.³² Ta využila příležitosti, vypověděla Římu poslušnost a vytáhla proti sousedním státům – v roce 270 si podmanila Sýrii a Egypt a do roku 271 i velkou část Anatólie. Gallienus chtěl proti Zenobii vytáhnout, ale zaměstnávala jej invaze Gótů a vzpoura u italských vojsk, která jej nakonec připravila o život. Palmýrské království jako samostatný státní útvar přetrvalo až do roku 272, kdy jej po zdoluhavých bojích dobyl a zničil císař Aurelianus.³³

I přes faktický rozpad říše, prakticky konstantní občanské války a výše uvedené krize zůstávala římská říše ve své podstatě stále jednotným útvarem – stále šlo o nejspolehlivější a nejfunkčnější státní celek ve Středomoří. Nicméně se potýkal s hlubokou kulturní a zejména hospodářskou krizí. Stále rostoucí náklady na armádu neobyčejně vyčerpávaly státní pokladnu – stálé zvyšování žoldu³⁴ spolu s opakovanými výdaji na zahraniční tažení vedlo k tomu, že úředníci v jednotlivých *provinciích* museli často vymáhat povinné daně a další dávky násilím, což zase vedlo ke vzpourám, různým rozvratům a rostoucí nestabilitě. Navíc docházelo ke znehodnocování římské měny, podíly drahých kovů v mincích stále klesaly, což vedlo k obrovskému nárůstu cen veškerého zboží. Císaři v průběhu své vlády většinou neměli prostor, aby zaváděli jakékoliv finanční reformy.³⁵ V období

³⁰ Scarre 1995, 179.

³¹ Gallienus mu udělil titul vrchního velitele Orientu (*corrector totius Orientis*) a formálně mu potvrdil královskou funkci (Češka 2000, 22–23).

³² Zósimos *Hist.* I, 39.

³³ Burian 1994, 126–128.

³⁴ Po nástupu Maximiana Thraxe byl roční žold vojáka legie zvýšen o 100 % a do období vlády Aureliana už představovaly výdaje na armádu ¼ státního rozpočtu (Estiot 2012, 540; Duncan-Jones 1994, 33).

³⁵ Posledním rozsáhlejším finančním výnosem je *Constitutio Antoniana* Marca Antonia „Caracally“, kterým udělil římské občanství všem svobodným občanům říše, aby tak rozšířil počty daňových poplatníků. „Vojenští císaři“ postupně snižovali váhu mincí i množství drahého kovu

nejhlubší krize za císaře Claudia Gothica (vládl 268–270) to znamenalo de facto státní bankrot.³⁶

Efektivní kroky k překonání krize učinil až císař Aurelianus (vládl 270–275). Jako zkušený a nekompromisní voják zefektivnil činnost a akceschopnost armády, opětovně sjednotil říši pod ústřední správou a odrazil útoky Gótů na dunajskou hranici; stabilizace poměrů se však neobešla bez kompromisů – Aurelianus musel přenechat Gótům obtížně hájitelnou Dákii a římské obyvatelstvo z *provincie* evakuovat.³⁷ Také vytvořil nové pomocné sbory, skládající se z Vandalů, Juthungů, Alamanů a dalších germánských kmenů, které byly jakousi samostatnou součástí římské armády – Germáni do nich vstupovali jako *foederati*, smluvně vázaní spojenci, kteří za své služby dostávali plat a část římské půdy, především v příhraničních oblastech.³⁸ Vznikala tak tendence (kterou následně zesilovali pozdější císaři) k „barbarizaci“ římských legií a vyplácení žoldu také vyvádělo část státních rezerv do Germánie a oslabovalo už tak nejistou ekonomiku. Následující císaři Tacitus (vládl 275–276) a Probus (vládl 276–282) museli řešit jak nájezdy nových germánských kmenů,³⁹ tak i finanční problémy a různé projevy nespokojenosti, včetně vzpour a několika dalších uchazečů o trůn. Krize říše tak trvala ještě dalších deset let.

2.2 Císař Diocletianus – vznik tetrarchie

Situace se změnila až s Gaiem Valeriem Dioclem, byť od něj zpočátku nikdo nečekal, že by byl něčím více než dalším vojenským císařem. Bývalý velitel elitní jednotky císařského vojska⁴⁰ původem z Dalmácie byl provolán císařem v roce 284 a přijal jméno Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, které bylo důstojnější a znělo více latinsky. Energetický panovník se ovšem dokázal rychle vypořádat se všemi

v nich – za vlády Philippa Araba obsahovaly stříbrné mince 42 % stříbra (při váze 4, 12 g), zatímco ke konci Valerianovy vlády v roce 260 se obsah stříbra snížil na 15 % (při váze 3 g). Za vlády císaře Claudia Gothica spadla ryzost mincí až na 1, 71 % při váze 2, 5 g (Cope *et al.* 1997; Bland 2012).

³⁶ Burian 1994, 130–131.

³⁷ Eutropius, *Ad urbe con.* IX, 15.

³⁸ Češka 2000, 30–31.

³⁹ Především Franků, Longionů a Vandalů (Zósimos *Hist.* I, 67–68).

⁴⁰ Tzv. *protectores domestici* – elitní bojová jednotka, která tvořila císařovu osobní stráž (Corcoran 2012, 294).

svými protivníky a především pochopil, že nemůže účinně spravovat tak velkou říši sám. I přes veškeré úsilí jeho předchůdců nebyla říše politicky natolik jednotná, aby se dala řídit jediným vladařem z jediného města. Obnova vnitřní rovnováhy římského státu vyžadovala v první řadě nastolení alespoň relativního souladu mezi centrální císařskou a místní správou, podřízení armády jednotnému velení, posílení obranyschopnosti na hranicích a nastolení ekonomické stability, aby hospodářství impéria dokázalo nejen pokrýt potřeby státního aparátu, ale rovněž i zvládat náklady spojené s odražením rozpínavosti sousedních říší. Vyžadovalo to schopného, autoritativního panovníka, který dokáže posoudit nastalou situaci a efektivně zasáhnout tam, kde je to nejvíce zapotřebí. Diocletianus se této historické nutnosti pokusil dosáhnout novou koncepcí uchopení a využití císařské moci.⁴¹

Sdílení moci nebyla nijak nová idea, už Marcus Aurelius vládl společně se svým adoptivním bratrem a podobná politická uspořádání existovala i celé 3. stol., ale Diocletianus dal tomuto systému formální podobu.⁴² Už v roce 285 ustanovil za svého spoluvládce, prozatím jen v pozici nástupce, svého přítele Marca Aurelia Maximiana. Oba také ihned začali řešit nejnaléhavější problémy říše. Eutropius, jeden z pozdně antických historiků, referuje o tom, že Diocletianus zamířil na Balkán, kde bojoval proti Alamanům (v roce 288) a Sarmatům (289 a 292), a následně vyrazil do Egypta potlačit vzpouru (296–297). Maximianus se mezitím v Galii vypořádal s místními loupeživými bandami tzv. bagaudů.⁴³ Jako odměnu za úspěšné tažení – a také aby mohl císařskou moc uplatňovat dostatečně rychle na celém území říše – získal v roce 286 titul *Augustus*. Byl tak formálně postaven na roveň Diocletiana a od této chvíle vystupovali oba císaři jako rovnocenní partneři a bratři.⁴⁴ Systém dvou spoluvládařů byl pak ještě posílen v roce 293, když si každý z *Augustů* zvolil dalšího spoluvládce, který mu byl podřízen a jako takový dostal titul *Caesar*. Maximianus si vybral vojenského velitele Flavia Valeria Constantia

⁴¹ Burian 1994, 133–135.

⁴² Ulrich – Quenemoen 2014, 106.

⁴³ Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 20.

⁴⁴ Toto „bratrství“ stvrdili také mimo jiné tím, že připojili *gentilicium* (rodové jméno) svého spoluvládce ke svému jménu (Aurel. Vict., *Epit.* XXXIX, 18; Mamertinus, *Oslava zrození císaře Maximiana* 3.4–3.6).

„Chlora“,⁴⁵ Diocletianus dalšího vojenského velitele Gaia Galeria Valeria Maximiana. Spojení *Caesarů* a *Augustů* bylo stvrzeno jednak adopcí – Diocletianus adoptoval Galeria a Maximianus Constantia Chlora – a navíc i sňatkem s dcerou sobě nadřízeného *Augusta*. Čtveřice císařů, stojící v čele říše, se tak stala panovnickou rodinou, což mělo zabránit možným rozporům mezi jednotlivými vládci a zaručit jednotu. Diocletianova nástupnická politika tak může být vnímána jako pragmatičtější oproti běžnému systému nástupnictví, kdy si císař svého dědice volil z nejbližších rodinných příslušníků a k adopci se uchýlil pouze v případě, že vlastní syny neměl. Systém čtyř vládců si měl vzájemně pomáhat spravovat rozlehlou říši a současně zajišťovat kontinuitu dynastie – Diocletianova idea byla taková, že ve vhodný čas starší *Augustové* dobrovolně abdikují, na jejich místo nastoupí *Caesarové*, kteří převezmou jejich tituly a zvolí si vlastní spoluvládce, s nimiž vytvoří novou „tetrarchii“;⁴⁶ nedojde tak ke sporům o následnictví a bude zajištěna stabilita.⁴⁷

Nové *collegium* si rozdělilo nejnaléhavější vojenská tažení na hranicích říše. Maximianus svedl vítězné boje v Africe, kde se mu podařilo porazit Quinguegentiany, ohrožující severoafrické provincie, a uzavřít s nimi mírové smlouvy.⁴⁸ Constantius Chlorus byl vyslán do Británie, kde úspěšně potlačil vzpuru místního *prefecta* a připojil Británii zpět k říši; následně se vydal do Galie, kde s úspěchem odrazil útok Alamanů.⁴⁹ Diocletianus potlačil povstání v Egyptě a Galeria mezitím poslal na východ. Ten se utkal s novým perským králem Narséem, a přestože první střet prohrál, podařilo se mu nakonec s Diocletianovou podporou krále zcela vytlačit z jeho království a dojednat s ním mírovou smlouvu trvající celých 40 let.⁵⁰ Galerius se poté vydal na Balkán, aby střežil podunajskou hranici, a Diocletianus zůstal na východě v Antiochii. Maximianus se zdržoval v Itálii a Constantius Chlorus od Maximiana převzal odpovědnost za rýnskou hranici.⁵¹ Na

⁴⁵ Přezdívka Chlorus – „bledý“ pochází od pozdějších byzantských historiků (Jordanes, *Romana et Getica*, 296; Anonymus Valensiův I, 1.1).

⁴⁶ Termín „tetrarchie“ neboli vláda čtyř císařů je moderním, nikoliv starověkým označením.

⁴⁷ Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 22; Barnes 1982, 125.

⁴⁸ Aurel. Vict., *Epit.* XXXIX, 22; Corcoran 2012, 300.

⁴⁹ Aurel. Vict., *Epit.* XXXIX, 40–41; Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 22; Potter 2005, 288.

⁵⁰ Scarre 1995, 200; Corcoran 2012, 300–301.

⁵¹ Barnes 1982, 255; Corcoran 2012, 299.

Rýnu a Dunaji sice nezavládl úplný klid, ale řada vojenských vítězství *collegia* tetrarchů posílila vliv říše.

Diocletianus byl zřejmě jedním z nejschopnějších císařů pozdní antiky. Podařilo se mu přetvořit kolabující římskou říši ve schopný byrokraticko-vojenský organismus, který si svou stabilitu udržel po dalších sto padesát let; na jeho úspěchu měla podíl i skutečnost, že se dožil vysokého věku.⁵² Přestože je mu vytýkána přílišná tvrdost v jednání s protivníky⁵³ i se spoluvládci,⁵⁴ je prakticky ve všech pramenech zmiňována oddanost Maximiana i obou *Caesarů* osobě Diocletiana. Z osobních vlastností je často vyzdvižována jeho chytrost a starostlivost – Sextus Aurelius Victor uvádí, že Diocletianus i ostatní tetrarchové dbali na blaho měst i lidí: byl kladen důraz na zásobování měst potravinami, do popředí byli stavěni čestní lidé a mnohá města dostala nové hradby.⁵⁵ Nové pojetí císařské moci v systému čtyřvlády a zefektivnění způsobu řízení státu, spolu s Diocletianovými administrativními a zejména finančními reformami,⁵⁶ zajistilo dostatečnou hospodářskou i sociální stabilitu, aby se císař mohl zaměřit na propagaci své moci.

2.3 Ideologie tetrarchie – náboženská politika

Již od doby císaře Maximina Thraxe usilovali všichni vojenští císaři o co největší podporu svých vojsk – na trůn se dostávali primárně s podporou armády, zatímco senát, který za principátu hrál ve jmenování nového císaře velkou roli, měl nyní omezené pravomoci a císaře v úřadě pouze potvrzoval, často zpětně a jen jako formalizaci tohoto aktu. Císaři tak získávali větší moc a stávali se spíše absolutistickými vládci než principátními „prvními občany“.⁵⁷ Idea císaře jako neomezeného vládce byla završena Diocletianovým nástupem na trůn – již nepoužíval titul *princeps*, ale přídomek *dominus et deus*, pán a bůh; z tohoto

⁵² Diocletianus vládl přes 20 let (Aurel. Vict., *Epit.* 39.8, 29).

⁵³ Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 23

⁵⁴ Eutropius píše, že když se Galerius po první prohrané bitvě s Narséem vrátil k Diocletianovi, ten ho zahanbil tím, že ho přinutil běžet v císařském rouchu několik mil pěšky za jeho vozem (Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 24).

⁵⁵ Aurel. Vict., *Epit.* 39.45.

⁵⁶ Více k Diocletianovým reformám viz. např. Lužický 2015; Jones 1973; Gibbon – Hadas – Horowitz 2024, 117–120.

⁵⁷ Hannestad 1988, 301.

oslovení také pochází označení pro toto období, sahající přes Diocletianovy nástupce až k zániku západorímské říše, názvem *dominát*. Diocletianovy tendence k absolutizaci císařské moci připomíná i fakt, že na svém dvoře zavedl několik ceremonií běžných na perském dvoru, které odkazují spíše na dobu královskou – kupříkladu ten, kdo chtěl k císaři promluvit, musel mu projevit úctu provedením *adoratia* (pokleknutím, v některých případech i políbením okraje císařského roucha – *adoratio purpurae*) a oslovením *domine* („pane“); další veřejnou ceremonií byl *adventus*, okázalý příjezd císaře do města, vycházející z triumfálních průvodů za principátu. Diocletianus při těchto stycích s veřejností nosil purpurové roucho, které spolu s diadémem posázeným drahokamy signalizovalo, že císař se prezentuje jako ničím neomezovaný vládce.⁵⁸

Snaha vybudovat absolutistický stát s absolutní civilní i náboženskou mocí koncentrovanou pouze v rukou císaře vedla, kromě jiného, také k posilování nových pohanských kultů, ovlivněných šířícím se gnosticismem a novoplatonismem, které prosazují princip jediného nejvyššího boha. Široce rozšířený byl mithraismus.⁵⁹ Tento kult původně perského boha Mithry, ovlivněný zoroastrismem a astrologií, získal své zastánce především v armádě – jeho hlavní myšlenkou byla spása duše a zajištění věčného života prostřednictvím mysterijních obřadů a rituálů. Oblíbený byl také kult boha Slunce, tzv. Sol Invictus rozšířený zejména za Severovců, ke kterému se hlásil i sám Diocletianus.⁶⁰ Ten se domníval, že oficiální ustanovení absolutismu a návrat k tradičním římským náboženstvím poskytne lidem duchovní stabilitu a zaručí trvání říše.⁶¹ Jeho příklon k pohanství vedl ke tvrdým represím vůči stále více se rozmáhajícímu křesťanství, které vnímal jako jeden z destabilizujících činitelů. Ve 2. pol. 3. stol. představovalo křesťanství významný politický i náboženský činitel: vzrůstalo množství křesťanů působících v ozbrojených i právních složkách, a i na císařském dvoře působili lidé hlásící se ke křesťanství; včetně Diocletianovy manželky a dcery. Ve snaze zbavit se křesťanů na mocensky významných pozicích a posílit císařskou moc, nábožensky

⁵⁸ Aurel. Vict., *Epit.* 39.2–4; Lact. *De mort. pers.* XVIII, 9.

⁵⁹ Turcan 2004, 31-35.

⁶⁰ Za Aureliana se stal povinným státním náboženstvím (Aurel. Vict., *Epit.* 39.7; *Historia Augusta, Božský Aurelianus* 25.6, 35.3, 39.2; Harries 2012, 20).

⁶¹ Kleiner 1992, 400.

proklamovanou pohanskými božstvy, vydal Diocletianus sérii ediktů zaměřenou proti křesťanství – zbavil křesťany římského občanství, přikázal strhnout křesťanské chrámy a spálit bohoslužebné spisy, až nakonec ediktem z roku 304 nařídil pod trestem smrti vyznávat oficiální římská božstva. Ze spisů soudobých autorů je zřejmé, že proti křesťanům bylo nejostřeji zasahováno ve východní polovině říše – z čehož Lactantius⁶² obviňoval především Galeria, kterého považoval za hlavního iniciátora – zatímco na západě bylo proti křesťanům zasahováno méně tvrdě; Constantius Chlorus dle všeho poslechl Diocletianova nařízení jen do té míry, že přikázal zbořit kostely, ale proti křesťanům nezakročil.⁶³ Tyto perzekuce trvaly s různou mírou intenzity až do Diocletianovy abdikace.⁶⁴

2.4 Kult císařské osobnosti

Zásadním činem utvrzení císařského kultu bylo přidání přídomků, které odkazovaly na konkrétní božstva, k vlastním jménům císařů. V roce 287 přijal Diocletianus jméno *Iovius*, které odkazuje na nejvyššího vládce všech bohů, a svému spoluvládci Maximianovi udělil jméno *Herculius* jako odkaz na hrdinu, Iovova syna, jenž se stal bohem – stejně jako nyní Maximianus. Císaři tím vyjadřovali, že jsou pod ochranou těchto bohů a skrze ně prezentovali i své vlastní božství. Po adopci Galeria a Constantia Chlora byly přídomky uděleny i jim – Galerius získal jméno *Marta*, Constantius Sola, personifikovaného Slunce. Každý tetrarcha tak získal božstvo, od kterého odvozoval svůj původ, ačkoliv fakticky nakonec tato jména ve výčtu svých titulů používali pouze Diocletianus a Maxentius; na božský původ Galeria a Constantia Chlora bylo odkazováno především prostřednictvím architektonických dekorací a staveb, které zasvětili „svým“ bohům.⁶⁵ Ke konci své vlády se už Diocletianus i ostatní tetrarchové prohlašovali spíše za ztělesnění „svých“ bohů a

⁶² Lact., *De mort. pers.* XIV.

⁶³ Burian 1994, 163.

⁶⁴ Galerius následně vydal v Níkomédii edikt, kterým ukončil pronásledování křesťanů a povolil svobodné vyznání křesťanské víry (Corcoran 2012, 320–321).

⁶⁵ L'Orange – Unger 1984, 3–6.

jejich žijící vtělení.⁶⁶ Tato božská *virtus*⁶⁷ se následně odrážela v každém zobrazení císaře.

Při zobrazování členů celého *collegia* byla zřejmě nejdůležitější ctností *Concordia* – svornost, bez níž by nebylo možné vystavět vládu čtyř císařů. *Concordia* císařů byla demonstrována absolutní rovností všech tetrarchů, *Augustů* i *Caesarů*. Projevovala se i v politice a správě říše. Každý zákon byl vydáván jménem všech tetrarchů a při ražbě mincí se na jejich lícních stranách objevovaly podobizny všech císařů. Císařské oslavy a důležité projevy byly pronášeny a realizovány, pokud to bylo možné, společně na jednom místě a v jediný den. Když Diocletianus v roce 303 slavil výročí dvaceti let své vlády (*vicennalia*), určil datum oslav tohoto výročí pro Maximiana na stejný den; spolu s nimi slavili desetileté výročí (*decennalia*) i *Caesarové*.⁶⁸

Svornost císařského *collegia* byla často prezentována porfyrovými reliéfy, na nichž se císaři navzájem objímají. Do dneška se nám dochovaly dva – tzv. Benátský reliéf (Obr. 1) byl původně zakomponován do palácového komplexu v Kónstantínopoli (jak potvrdil zdejší nález fragmentu nohy, která původně patřila jednomu z císařů), dnes se nachází v Benátkách na náměstí sv. Marka.⁶⁹ Reliéf symbolizuje současně císařskou moc – díky užití egyptského porfyru, který byl pro svou purpurovou barvu spojován s císaři – a především jednotu tetrarchů. Sousoší tvoří dva páry vzájemně se objímajících císařů, vždy jde o *Augusta* se „svým“ *Caesarem*; H. L'Orange tvrdí, že jde o zobrazení dvou *Augustů* a dvou *Caesarů*⁷⁰, jelikož se však dá rozeznat, že v každém z párů má jedna postava vousy, a druhá ne, můžeme spíše předpokládat, že zde starší *Augustus* objímá mladšího *Caesara*.⁷¹ Všichni čtyři císaři na reliéfu jsou stejně velcí,⁷² mají stejné tváře bez individuálních rysů, stejný oděv – vojenský oblek s pancířem a pláštěm – dokonce i zauímají stejný postoj. Jednotné vzezření silně asociuje s ideály tetrarchie, s propagovanou jednotou a

⁶⁶ MacCormack 1981, 171.

⁶⁷ Ztělesnění moci, síly a statečnosti (MacCormack 1981, 170–172).

⁶⁸ Kleiner 2010, 282; Barnes 2011, 54–58.

⁶⁹ Strong 1976, 272; Kleiner 1992, 403.

⁷⁰ L'Orange – Unger 1984, 9.

⁷¹ Tuto teorii potvrzuje několik dalších zobrazení, na kterých je *Augustus* společně s *Caesarem*: například zlatý medailon vydaný k příležitosti vyhlášení tetrarchie, na kterém jsou navíc u každé postavy uvedena jména (Hannestad 1988, 305).

⁷² Ovšem jejich postavy nejsou anatomicky přesné, přestože si zachovávají správné proporce.

svorností. Na druhou stranu, tato prosazovaná jednota jde ruku v ruce s potlačováním individuálních rysů jednotlivých císařů a jejich přesná identifikace je tím prakticky nemožná – všichni mají oválné hlavy s velkýma očima, hluboce rytými linkami přetínajícími čelo a přísně stažené obočí. Tato *similitudo*⁷³ se postupně prosadila ve veškerém zobrazování tetrarchů po celé období tetrarchie.⁷⁴

Zejména je to patrné na druhém sousoší z Vatikánu (Obr. 2). V této skupině se jeden objímající se pár usmívá a druhý mračí, takže to vypadá, že jde o rozdělení na dva *Augusty* a dva *Caesary*. N. Hannestad usuzuje, že zamračený pár by mohl představovat *Augusty*, na kterých leží tíha zodpovědnosti za říši.⁷⁵ Vatikánská skupina tetrarchů je více stylizovaná než benátská (pravděpodobně i proto, že je mladší a nový styl se u ní projevil výrazněji), postavy jsou mnohem menší, robustnější a zcela ignorují lidskou fyziognomii. Mají mnohem širší hlavy a plošší obličej a všichni čtyři císaři jsou zde zobrazeni s krátkým plnovousem. Stejně jako u benátského sousoší mají vojenský oděv a v párech se objímají, ale zde ještě každý císař drží v levé ruce kouli představující svět. Toto vyobrazení tetrarchů jako *Pantokratorů* (vládců světa) má očividně souvislost s další sochou – porfyrovým portrétem Galeria z Felix Romuliany, z něhož se dochovalo pouze torzo hlavy a jedné ruky držící globus.⁷⁶ Tato socha i vatikánské sousoší musely vzniknout ve stejném časovém rámci – vědci se domnívají, že někdy kolem roku 300 – v období, kdy Diocletianus a jeho spoluvládci vystupovali už nikoliv jen jako císaři, ale i zbožštění vládců nad celým římským světem.⁷⁷

Svornost tetrarchie byla prezentována nejen v podobě reliéfních skulptur a samostatných plastik, ale měla svůj vliv i na vzhled architektonických staveb. Za jistý „předěl“ mezi architektonickým dílem a vyobrazením císaře můžeme považovat monument, který nechal Diocletianus postavit v roce 303 na oslavu výročí ustanovení tetrarchie (Obr. 3). Pět sloupů z tmavě rudého granitu bylo původně umístěno na Foru Romanu za *rostrou*, poblíž *curie*, ale později se při

⁷³ Záměrně zdůrazněná podobnost.

⁷⁴ Kleiner 1992, 403; Tuck 2015, 309.

⁷⁵ Hannestad 1988, 306.

⁷⁶ Elsner 1998, 63.

⁷⁷ Kleiner 2010, 281–282; L'Orange – Unger 1984, 10.

zemětřesení zřítily a už nebyly obnoveny. To jediné, co se z tohoto monumentu dochovalo, je báze jednoho ze sloupů a obraz z pozadí reliéfu na Konstantinově oblouku – císař na něm promlouvá z řečnické tribuny k lidu a za ním se tyčí pětice sloupů. Z tohoto zobrazení víme, jak byl Diocletianův monument uspořádán: centrální sloup byl nejvyšší a na jeho vrcholu byla nejspíš socha Jupitera (Iova), Diocletianova patrona a nejvyššího boha. Kolem něj byly umístěny další čtyři sloupy, nesoucí porfyrové portréty jednotlivých tetrarchů – či spíše jejich *geniů*, dokonalejších vyobrazení. Sochy *Augustů* byly zřejmě o něco větší než ty *Caesarů*. Spolu s vyobrazením na Konstantinově oblouku máme k dispozici i mramorovou bázi sloupu jednoho z *Caesarů*, zdobenou ze všech stran reliéfy (Obr. 4). Přední strana báze zobrazuje dvě Victorie nesoucí štít se slovy *Caesarum decennalia feliciter* („šťastné desetileté výročí vlády *Caesarů*“) a dvě nezřetelné postavy, zřejmě poražené „barbary“ demonstrující moc tetrarchie. Vzhledem k tomu, že celý monument původně oslavoval výročí vlády tetrarchů, musel být podobný panel i na bázi Diocletianova a Maximianova sloupu. Další stranu dochované báze zaplňuje procesí mužů oblečených v tógách – čtyři postavy v centru, i přes povětrnostními vlivy ohlazené obličejy, představují zřejmě tetrarchy obklopené svým sborem. Poslední dochovaný panel zobrazuje obětní procesí se zvířaty v pozadí a císařem (pravděpodobně jedním z *Caesarů*) provádějícím úlitbu, zatímco mu Victoria pokládá na hlavu věnec. Vzhledem k tomu, že postava nalevo od něj, s helmicí a pláštěm, je označována jako bůh Mars, jedná se pravděpodobně o Galeria, jehož patronem tento bůh byl.⁷⁸

Čistě architektonickou připomínkou *Concordie* tetrarchů je Galeriovův oblouk v Thessalonické (Obr. 5), vybudovaný v místě křížení *via Egnatia* a portikové cesty vedoucí k centrále (dnes přestavěný kostel sv. Jiří). Triumfální oblouk, původně *quadrifrons* se třemi branami, ze kterých se dochoval pouze centrální oblouk a část nižšího levého průchodu, byl postaven po Galeriově návratu do Thessalonické⁷⁹ na počest jeho vítězství nad Peršany. Ve spodní části, na sloupech tvořících základy všech tří bran, byl oblouk obložen mramorovými deskami s reliéfy, rozdělenými do tří horizontálních pásem. Jednotlivé pásy reliéfů jsou odděleny girlandami z listů a

⁷⁸ Kleiner 2010, 281–284.

⁷⁹ Někdy okolo roku 306, ovšem s jeho stavbou se začalo zřejmě už v roce 298.

květinovými věnci, zatímco celá část monumentu s reliéfy je orámovaná ozdobnými lištami.⁸⁰ Nejlépe se nám zachovaly postavy z reliéfů na jihozápadní fasádě (v související literatuře⁸¹ označovaná jako „sloup B“). Podobně jako reliéfy na bázi Galeriova sloupu na oslavu *decennalií* z Fora Romana připomíná vzhled postav na Galeriově oblouku reliéfy z římských sarkofágů – během období vojenských císařů byly jejich sarkofágy jediným dokladem reliéfního umění, a není tedy překvapivé, že tetrarchové jejich styl převzali a přizpůsobili i pro zdobení svých monumentů. Ovšem na rozdíl od sarkofágů ze 3. století, které vždy prezentují buď bitevní scénu, nebo scénu nějakým způsobem oslavující daného císaře, se na Galeriově oblouku mísí válečné i oslavné reliéfy.⁸²

Horní pás znázorňuje *adventus* císaře Galeria, který na voze taženém dvěma koňmi a doprovázený několika řadami jezdců vjíždí do města, kde ho vítají a oslavují občané Thessalonické; ti jsou vyobrazeni mnohem menší než jezdci, kteří jsou zase minimálně o třetinu menší než Galerius.⁸³ Na prostředním pásu je zachycena bitva s Peršany, v níž se Galerius na koni vzpíná nad klečícím poraženým perským králem Narséem.⁸⁴ Podobné kompozice jsou tradičně vyobrazovány už od helénistických dob – takto je vyobrazen například Alexandr Veliký na malbě bitvy proti perskému králi Dareiovi –, ale snaha zaplnit celou plochu reliéfu (tzv. *horror vacui*) je fenoménem až pozdní antiky.⁸⁵ Třetí pás zobrazuje všechny čtyři tetrarchy frontálně, sedící *Augusty* s *Caesary* po obou stranách a okolo nich několik okřídlených bohyní *Victorií* – korunují vítěznými vavřínovými věnci všechny tetrarchy a současně, jak jsem zmiňovala již dříve, symbolizují *concordii* tetrarchie (Obr. 6). Nad *collegiem* se vznáší ženská (dosud neidentifikovaná) a mužská postava (možná bůh oblohy *Caelus*, symbolizující nadvládu tetrarchů nad celým světem), u jejich nohou klečí dvě další postavy, zřejmě personifikace podrobených národů nebo provincií. Nalevo i napravo od tetrarchů stojí další římsští bohové

⁸⁰ Papagiannopoulos 2016, 38–40.

⁸¹ Kleiner 2010, 286–287; Ross, 2016, 340; Agtürk 2018, 415.

⁸² Papagiannopoulos 2016, 38.

⁸³ S takovýmto „zmenšováním“ postav v císařově okolí se setkáváme i na reliéfech u sarkofágů vojenských císařů – např. scéna na víku sarkofágu Ludovisi (Strong 1976, 78).

⁸⁴ Jde o fiktivní oslavnou scénu – císař a král se spolu na bojišti nikdy osobně nestřetli.

⁸⁵ Stejně „přeplněn“ je například sarkofág Ludovisi z pol. 3. století (Macaronas 1970, 134).

spojení s tetrarchií, včetně Jupitera, Marta, Ókeana a různých zbožštěných ctností; je zde například Honos, bůh cti, nebo Virtus, bůh mužnosti.⁸⁶

Další zpodobnění císařské moci a svornosti císařského *collegia* se promítly do řady staveb v různých městech, včetně těch, která císař navštívil či v nich určitou dobu pobýval.

⁸⁶ Kleiner 2010, 287.

3. Města tetrarchů

3.1. Ustavení sedes imperii

Mezi válečnými taženími proti nepřítelům se Diocletianus snažil reorganizovat říšskou správu a zefektivnit řízení státu. Tomuto problému věnoval celou řadu reforem – tou nejzásadnější bylo nové administrativní rozčlenění impéria (Mapa 1). Říše jako celek zůstala jednotná, ale vznikly nové *provincie*,⁸⁷ které se sdružovaly do větších správních jednotek zvaných *diocéze* („kraj“). Jejich počet byl zřejmě proměnlivý – Veronský seznam z 1. pol. 4. stol. uvádí k roku 297 dvanáct *diocézí*.⁸⁸ Na druhou stranu, Notitia Dignitatum z konce 4. stol. zmiňuje ve výčtu úředníků náležejících pod ústřední aparát římské říše pouze deset *diocézí* – v obou těchto zdrojích jsou však doloženy chyby (pravděpodobně kvůli jejich opisům a pozdějším úpravám) a je zřejmé, že názvy a rozloha jednotlivých *diocézí* se za vlády každého dalšího císaře měnily.⁸⁹ Je logické, že při dělení říše mezi jednotlivé tetrarchy dostal každý z císařů pod svou správu přibližně stejný počet *diocézí*, a tedy území o stejné rozloze.⁹⁰

Několik sousedních *diocézí* vytvářelo větší celky, tzv. *praefectury*. Běžně se hovoří o čtyřech – v západní části říše se nacházely *praefectura* Galie (včetně Galie Vienské a *diocézí* Británie a Hispánie) a *praefectura* Itálie (její území zahrnovalo *diocéze* Itálie, Pannonie a pobřeží severní Afriky); na východě se rozkládala *praefectura* Ilyrie (ta zahrnovala *diocéze* Moesie, Thrákie a Asie) a *praefectura* Orient (pod níž spadaly *diocéze* Egypt, Pontus a Orient na libanonském pobřeží).⁹¹ Každý z císařů získal pod svou správu jednu oblast – Diocletianus si zvolil východní *praefecturu* Orient, které přikládal největší důležitost, Maximianus *praefecturu* Itálie, Galerius spravoval *praefecturu* Ilyrie a Constantius Chlorus *praefecturu*

⁸⁷ Parker 1933, 177; Jones 1973, 46.

⁸⁸ Veronský seznam, *Antika v dokumentech II*, 447.

⁸⁹ Jejich zavedení se výslovně zmiňuje až v pramenech z období vlády císaře Konstantina (např. ve Veronském seznamu), ale lze předpokládat, že jejich vznik sahá už do doby Diocletianovy a souvisí s kolísajícím počtem *diocézí* (Notitia Dignitatum, *Antika v dokumentech II*, 466–472).

⁹⁰ Southern, 2015, 24.

⁹¹ Veronský seznam, *Antika v dokumentech II*, 446.

Galie.⁹² Rozdělením říše na několik menších územních celků byla upevněna císařova moc nad danou oblastí, vznikly tak administrativní jednotky, do jejichž záležitostí mohl císař zasahovat přímo prostřednictvím místních správců – *vicariů* (doslova „zástupců“). Ti se zodpovídali nejvyšším úředníkům *praefectum praetoria*, kteří představovali přímé propojení mezi císařem a zbytkem úřednického sboru. Koordinovali činnost všech *vicariů* a předávali jim císařské výnosy a rozkazy; disponovali také soudními pravomocemi a měli na starosti správu armády, zejména její financování a zásobování. Byly jim nicméně odebrány veškeré vojenské funkce⁹³ – toto omezení vojenských pravomocí mělo posílit císařskou moc a zabránit případným vzpourám, což byl jeden z největších problémů předchozích vládců.⁹⁴

Diocletianus chápal, že ani v systému čtyřvládí nedokážou tetrarchové ovládat z jediného města celou říši, která stále zápasila s problémy táhnoucími se z období krize ve 3. stol. Problém byl navíc v tom, že postavení Říma jako mocenského centra se v této době výrazně změnilo. Na rozdíl od svých předchůdců, kteří pokládali vládu nad Římem za legitimizaci svého práva vládnout, Diocletianus sám navštívil hlavní město pouze jednou, a to u příležitosti oslav svých *vicennalií* (dvaceti let vlády). I Maximianus, který často pobýval v Itálii, do Říma zavítal jen jednou. Přestože si Řím uchoval svůj symbolický význam (konaly se zde např. významné císařské oslavy a každoroční hry), a sloužil jako sídlo senátu a základna pretoriánské gardy, jeho hodnota strategicky umístěného centra byla slabá a fakticky přestával v dostatečné míře plnit rozhodující požadavky pro status sídelního města. Bylo tedy nutné nalézt alternativní řešení.⁹⁵

Tetrarchové, kteří při správě svých *praefectur* neustále cestovali, si jako „opěrné body“ pro tyto přesuny vybrali několik měst. Některá byla cenná díky své strategické poloze (jež umožňovala, aby se císař v případě ohrožení hranic i s pomocnými jednotkami rychle dostal do oblasti, která potřebovala vojenský zásah), jiná města byla využívána spíše jako přechodná sídla s dostatečnými

⁹² Barnes 1996, 532–552.

⁹³ Vojenské pravomoci, včetně správy armády, přešly na nejvyššího velitele (*magister militum*) a velitele jednotlivých pěších (*magister peditum*) a jízdních oddílů (*magister equitum*) (Burian 1994, 138–140).

⁹⁴ Bowman 2005, 70–89.

⁹⁵ Barnes 1982, 210–224.

prostory pro ubytování vojáků císařské gardy a úředníků, kteří tvořili císařský politický aparát. *Augustové* i *Caesarové* si postupně zvolili města v oblastech, které měli pod svou správou, a ta si začali podle vlastních potřeb upravovat. Existuje celá řada měst, která tetrarchové navštěvovali, ale jen několik z nich v průběhu trvání tetrarchie (tedy v letech 284–305) navštěvovali opakovaně a zřetelně zasáhli do jejich architektonického vzhledu. Takto vybraná a přizpůsobovaná města jsou v literárních pramenech označována jako *sedes imperii* – na jejich přesnější definici a rozbor se zaměřím ve 4. kapitole.

3.2 Abdikační paláce

Společně se *sedes imperii* máme dochovaný ještě jeden, odlišný typ císařského sídla. Jak bylo již dříve řečeno, celá tetrarchie fungovala na základě myšlenky, že starší *Augustové* po určité době odstoupí ze své funkce a na jejich místa nastoupí *Caesarové*, kteří si k sobě zvolí nové spoluvládce a stanoví další časový termín fungování nové tetrarchie. Každý *Augustus* si měl vybudovat další sídlo, v němž by mohl dožít po své abdikaci. Tento typ rezidence, byť se jim v mnohém podobá, však nemůžeme považovat za *sedes imperii* – z hlediska jejich uspořádání, architektury i dalších podmínek se jedná o odlišné komplexy. Pro účely této práce budou nazývány abdikačními paláci.

Z těchto abdikačních paláců můžeme jeden najít ve Spalatu,⁹⁶ kde si vybuoval svůj palác Diocletianus, a druhý ve Felix Romulianě nedaleko moderního Gamzigradu, ve kterém se zřejmě plánoval usadit Galerius.⁹⁷ Diocletianus oznámil svou abdikaci 1. května 305 v Níkomédii – spolu s Maximianem, kterého dle Sexta Aurelia Victora musel přesvědčovat⁹⁸ – a po předání moci Galeriovi a Constantiu Chlorovi se odebral do svého paláce ve Spalatu,⁹⁹ kde sídlil až do své smrti v roce

⁹⁶ Dnešní Split v Chorvatsku.

⁹⁷ Oba císaři své paláce údajně pojmenovali na počest svých matek – Diocletianus podle Diocleie a Galerius podle Romuly (Corcoran 2012, 307).

⁹⁸ Aurel. Vict., *Epit.* 39.48.

⁹⁹ Lactantius, *De mort. pers.* XVIII, XIX.

316.¹⁰⁰ Galerius začal s výstavbou Felix Romuliany pravděpodobně někdy po roce 297, kdy se vrátil z vítězného tažení proti perskému králi. Ve starší části hradeb bylo objeveno několik cihel s kolkem V. legie, která se očividně podílela na stavbě opevnění¹⁰¹ – výstavba byla přerušena v roce 299, kdy byla rozloha celého paláce zvětšena a byly postaveny nové, mladší hradby.¹⁰² Podle Lactantia vyhlásil Galerius v roce 311 vysoké daně, aby získal prostředky na oslavu svých *vicennalií* (které se měly uskutečnit 1. března 312) a pravděpodobně i na oslavu dokončení Felix Romuliany.¹⁰³ Oba abdikační paláce byly zbudovány přibližně na přelomu století, a jsou tedy o něco mladší než *sedes imperii*.

Dá se předpokládat, že obdobné paláce vybudovali či plánovali zbudovat také Maximianus s Constantiem – logicky se dalo očekávat, že tetrarchie bude v nezměněné formě fungovat dál a noví tetrarchové budou stavět další soukromá sídla. Maximianus se mohl usadit někde v Lukánii nebo Kampánii¹⁰⁴ – dle T. D. Barnes se v době, kdy Diocletianus oznámil úmysl abdikovat, pohyboval v Římě a blízkém okolí¹⁰⁵ – nebo v Dákii, odkud prý pocházel,¹⁰⁶ ale o jeho abdikačním paláci nevíme vůbec nic.¹⁰⁷ Některé prameny¹⁰⁸ považují za jeho „abdikační“ palác i *villu* na *via Appia*, kterou prokazatelně přestavěl a společně se svým synem využíval, ale uspořádání a architektonický vzhled této *villy* se od Diocletianova a Galeriova paláce značně liší. O tom, kde sídlil Constantius Chlorus, nemáme v antických pramenech žádné zmínky. V úvahu by připadal komplex odkrytý nedaleko moderního Šarkamenu, jenž se svým uspořádáním velmi podobá Felix Romulianě¹⁰⁹ – dle M. Tomoviće je však stále předmětem sporu, zda tento abdikační palác sloužil Constantiu Chlorovi, Maximinovi Daiovi, který se měl stát

¹⁰⁰ Rok Diocletianova úmrtí je dodnes předmětem sporu: Lactantius jej umísťuje do roku 311, o rok dříve než Maximinus (Lactantius, *De mort. pers.* XLII). Podle Zósima zemřel až roku 316 (Zósimos, *Hist.* II, 8.1). Více viz. Waltré 2011.

¹⁰¹ Vasić 2007, 51–52.

¹⁰² Čanak-Medić 1978, 173.

¹⁰³ Lactantius, *De mort. pers.* XXXI.

¹⁰⁴ Zósimos, *Hist.* II, 10; Zonaras *Epit.* XII, 3.

¹⁰⁵ Barnes 1982, 59–60.

¹⁰⁶ Lactantius, *De mort. pers.* IX.

¹⁰⁷ Maximianův panegyrik říká pouze „v blízkosti města“, ale neuvádí kterého (Mamertinus, *Oslava zrození císaře Maximiana* VI, 5).

¹⁰⁸ Frazer 1966, 385.

¹⁰⁹ Popović *et al.* 2005, 108–109.

členem nové tetrarchie, nebo dokonce Licinioví.¹¹⁰ Nemůžeme tedy potvrdit, že komplex v Šarkamenu opravdu patří k abdikacním palácům. Pro účely této práce tak budou za abdikací paláce považovány pouze Diocletianův palác ve Spalatu a Galeriova Felix Romuliana (Mapa 2).

¹¹⁰ Tomović 2005, 14–18.

4. Sedes imperii

4.1. Definice sedes imperii

Definovat „skutečné“ *sedes imperii* je přinejmenším obtížné, jelikož v tomto pojmu je zahrnuto mnoho různých kritérií – navíc v pramenech se s tímto názvem operuje jen zřídka.¹¹¹ Antičtí autoři používali termín „metropolis“, který byl později v Theodosiově kodexu právně kodifikován jako označení hlavního města říše.¹¹² Moderní prameny užívají jednoduše označení „sídlo“ či „sídelní město“ nebo jmenují konkrétní město.¹¹³

Pojem *sedes imperii* je v pramenech užíván pro označení císařského sídla, ve smyslu místa, kde císař po nějakou dobu pobýval, ne celého města.¹¹⁴ Toto sídlo se nemuselo nacházet v největším městě *diecéze*, dokonce ani nemuselo být umístěno ve městě – mohlo se jednat o soukromý komplex (*villa*) v blízkosti města nebo i jen o vojenský kampus, ve kterém se císař rozhodl strávit kratší či delší období.¹¹⁵ T. D. Barnes je toho názoru, že ustanovení *sedes imperii* mělo přímou souvislost s nutností cestovat po říši; vzhledem ke stálým nepokojům na hranicích říše císaři hledali města se strategickou polohou, ze kterých mohli efektivně zasahovat proti případnému ohrožení.¹¹⁶

Sídelní města však musela současně plnit i další funkce – ne na všech se však shodnou všichni badatelé. E. Mayer uvádí, že město muselo být už dříve dostatečně významnou metropolí s rozvinutou infrastrukturou, kde sídlili lokální vládci a další elity.¹¹⁷ Měl by se zde nacházet komplex dostatečně rozlehlý a honosný, v němž by se císař mohl ubytovat i se svým doprovodem. Ve své knize se autor následně věnuje rozboru sídel v Níkomédii,¹¹⁸ Mediolanu,¹¹⁹ Thessaloníkě¹²⁰

¹¹¹ Např. Jaeschke 2019; Frantová 2017.

¹¹² Zósimos, *Hist.* II, 9; *Cod. Theod.* XIII, 3.11.

¹¹³ Barnes 1982, 68; Witschel 2004, 226–250; Kuhoff 2001, 716–719; Mayer 2002, 29.

¹¹⁴ Brenk 1996, 69–72; Witschel 2004, 231.

¹¹⁵ Brandl – Vasić 2007, 59–79.

¹¹⁶ Barnes 1982, 47–48.

¹¹⁷ Mayer 2002, 28.

¹¹⁸ Dnešní Izmit v Turecku.

¹¹⁹ Dnešní Milán v Itálii.

¹²⁰ Dnešní Soluň v Řecku.

a Augustě Treverorum,¹²¹ které pokládá za odpovídající této podmínce. Na základě těchto podmínek bychom tedy mohli za *sedes imperii* považovat také například Eburacum,¹²² Byzantion¹²³ či Šarkamen¹²⁴ – jednalo se o jedny z největších center daných oblastí, T. D. Barnes uvádí, že je tetrarchové navštěvovali¹²⁵ a nachází se zde komplexy, ve kterých by se císař v průběhu návštěvy mohl usídlit. Chybí však průkazné archeologické důkazy, že by se zde Diocletianus nebo ostatní císaři zdržovali dlouhodobě nebo období jejich pobytu neodpovídá časovému rámci ustanovení tetrarchie.¹²⁶ Další badatelé, například W. Kuhoff, nebo U. Wulf-Rheidt, zvažovali, zda mezi *sedes imperii* počítat i komplex v Cordubě, *villu del Casale* nedaleko Piazza Armerina nebo *villu* na *via Appia* poblíž Říma; následné archeologické průzkumy těchto míst ale prokázaly, že rezidence patřily někomu jinému nebo že se zde tetrarchové zastavili na příliš krátkou dobu, jen v průběhu některého svého tažení.¹²⁷

Jaké podmínky tedy musí být splněny, aby bylo možné konkrétní komplex nazývat *sedes imperii*? Jako nejpřesnější a nejkompexnější se mi jeví definice V. Jaeschke,¹²⁸ která ve své knize vytvořila shrnutí nutných podmínek a funkčních aspektů:

1. Opakovaná přítomnost císaře: Tetrarcha zde musel dlouhodobě pobývat nebo město alespoň opakovaně navštěvovat po dobu několika let. Tyto návštěvy se musely odehrávat v období jeho aktivní funkce coby člena *collegia*.
2. Centrum *diocéze*: Město muselo sloužit jako ekonomické a politické centrum pro několik okolních *provincií* a také jako sídlo císařského administrativního aparátu. V některých městech, jako je například Lugdunum¹²⁹ či Kaisareia,¹³⁰ je sice doložena přítomnost lokálních správců *diocéze*, ale protože zde nesídlili

¹²¹ Dnešní Trevír v Německu.

¹²² Dnešní York v Británii.

¹²³ Dnešní Istanbul v Turecku.

¹²⁴ Dnešní Vrelo – Šarkamen v Srbsku.

¹²⁵ Barnes 1996, 49–68.

¹²⁶ Například v Eburacu pobýval posledních pár měsíců před smrtí Constantius Chlorus; Byzantium opakovaně navštěvoval Diocletianus během tažení na východ. Detailnější rozbor těchto měst viz. např. Hartley 2006, 31–40; Loseby 1996, 45–70; Popović – Ochsenschlager 1971.

¹²⁷ Kuhoff 2001, 734–736; Wulf-Rheidt 2007, 79.

¹²⁸ Jaeschke 2019, 21–23.

¹²⁹ Dnešní Lyon ve Francii.

¹³⁰ Dnešní Kayseri v Turecku.

nejvyšší představitelé císařského *comitatu*, nemůžeme tato města považovat za plnohodnotnou císařskou rezidenci.

3. Strategické umístění: Jako *sedes imperii* byla města císaři zvolena i kvůli své výhodné pozici v oblastech, které potřebovaly vojenskou obranu, nebo se nacházely na infrastrukturním „uzlu“ obchodních cest.
4. Císařská mincovna: Ve zvolené lokalitě už mincovna byla nebo byla založena, když se zde usídlil císař. Mezi lety 284 až 302 se počet císařských mincoven více než zdvojnásobil.
5. Imperiální architektura: Pozvednutí statusu zvoleného města na císařskou rezidenci bylo demonstrováno stavbami reprezentujícími ideu tetrarchie a činy jednotlivých tetrarchů. Nejprokazatelnějším dokladem přítomnosti tetrarchy je výstavba palácového komplexu. Klíčovým elementem, odlišujícím císařské rezidence od soukromých sídel lokální nobility a *villových* komplexů, jsou *cirky* propojené s císařským palácem.

Dle V. Jaeschke odpovídají výše uvedené definici *sedes imperii* jednak města jako je Níkomédie, Augusta Treverorum, Mediolanum a Thessaloníké, ale i rezidence ve městech, jako je Antiocheia, Aquileia,¹³¹ Sirmium¹³² a Serdica.¹³³ Jak se tedy uvedená kritéria projevují u konkrétních *sedes imperii*?

První roky po ustanovení tetrarchie strávili Diocletianus a ostatní císaři na válečných taženích po říši, při nichž navštěvovali mnohá města, včetně dříve uvedených. Především Augusta Treverorum a Níkomédie byly dlouhodobě využívány pro svou příznivou polohu v zázemí aktivních bojových linií a díky zavedenému systému cest mohli tetrarchové velmi rychle střídat města dle aktuální potřeby. Z jejich dochované korespondence a záznamů antických kronikářů sestavil zejména T.D. Barnes jasný přehled měst, ve kterých se tetrarchové v průběhu let zdržovali. Diocletianova přítomnost je doložena v Sirmiu v zimě 285 a následně na začátku roku 286 v Níkomédii během tažení na východ.¹³⁴ Stejně tak jsou důkazy o přítomnosti Galeria v Antiochii po střetu s perským

¹³¹ Dnešní Antakya v Turecku.

¹³² Dnešní Sremska Mitrovica v Srbsku.

¹³³ Dnešní Sofie v Bulharsku.

¹³⁴ Barnes 1982, 50.

králem Narséem v roce 297 a pak v Thessaloníké v zimě roku 298/299.¹³⁵ Augustu Treverorum využíval Maximianus během bojů v Galii a později Constantius Chlorus jako opěrný bod pro invazi do Británie.¹³⁶ Na základě následující tabulky (Tab. 1) lze prohlásit, že přinejmenším osm měst bylo tetrarchy opakovaně navštěvováno.

Rezidence	Obývaná císařem	V letech
Antiocheia	Galeriem	293–296
	Diocletianem	299–302
Aquileia	Maximianem	293–296
		299–305
Augusta Treverorum	Maximianem	268–293
	Constantiem Chlorem	293–306
Mediolanum	Maximianem	293–296
		299–305
Níkomédie	Diocletianem	285–296
Serdica	Galeriem	303–308
Sirmium	Diocletianem	285–296
Thessaloníké	Galeriem	299–303
		308–311

Tab. 1: *Sedes imperii* navštěvované tetrarchy v průběhu jejich vlády (podle Barnes, 1982, 49–64; Jaeschke 2019, 23–25).

Všechna jmenovaná města byla již několik století sídly lokální civilní správy – sídlili zde civilní místodržící (*praesides*), kteří dohlíželi na běžné záležitosti města, jako byla zasedání městské rady nebo správa městské pokladny, spolu se správci nově vytvořených *diecézí* (*vicari*), kteří dozírali na celou řadu představených (*komes*) pro nejrůznější odbory: například správce zlatých dolů, vedoucí státních dílen, které se věnovaly řemeslné výrobě, nebo na celý odbor písařů, který vyřizoval císařskou

¹³⁵ Malalas, *Chron.* XII, 308.

¹³⁶ Barnes 1982, 56.

korespondenci. Nicméně se vznikem tetrarchie byly *sedes imperii* nově vyhlášeny¹³⁷ sídly *praefectů praetoria* a dalších členů císařského sboru – jejich seznamy nám poskytuje především *Notitia dignitatum*¹³⁸ a místní úřední záznamy. Augusta Treverorum byla jmenována hlavním městem *praefectury* Galie a sídlem *praefecta praetoria*; *praefectus praetoria* pro Illyrii zase sídlil v Thessaloníké. Z nápisů na budově radnice v Antiochii můžeme identifikovat jak přítomnost *vicaria*, který měl ve své správě *diecézi* Orient, tak i úřad *praefecta praetoria* pro *praefecturu* Orient a úřad *magister militum per Orientem*.¹³⁹ Antiocheia byla důležitým bodem pro kontrolu východních hranic a základnou pro vojenská tažení proti Peršanům, což vysvětluje koncentraci nejvyšších úředníků i vojenských velitelů.

Díky svému umístění byly *sedes imperii* také významnými styčnými body pro lokální i zahraniční obchod – Níkomédie ležela v dosahu Hellespontu,¹⁴⁰ díky čemuž ovládala obchodní trasy v Černém moři, a současně jí probíhaly dvě důležité obchodní cesty směrem na východ;¹⁴¹ Mediolanum tvořilo komunikační „uzel“ propojující obchodní cesty Itálie se střední Evropou a Augusta Treverorum využívala jak síť silnic, propojujících celý Balkánský poloostrov, tak i vodní dopravu po Rýnu a jeho přítocích. Prosperující obchod byl podporován také bohatou vrstvou kupujících – vysoce postavených úředníků, tvořících převážnou většinu kupní síly, kteří se do *sedes imperii* přesunuli spolu s císařským dvorem. Jejich přítomnost podporovali císaři dotacemi výstavby obytných i výrobních čtvrtí v městských centrech – Constantius Chlorus sponzoroval přestavbu městské čtvrti v Augustě Treverorum, vypálené během nájezdů Alamanů v letech 275–276, a výstavbu nových městských *horrei* (dnes sklady St. Irmio).¹⁴² Také zde nechal vystavět státem řízenou dílnu produkující látky.¹⁴³ Tyto tzv. *fabricae* jsou doloženy

¹³⁷ Pokud už tuto funkci neměly z dřívějšíka – jako Augusta Treverorum – byly prohlášeny za sídla *praefectů praetoria*, kteří měli ve své správě místní *praefectury* (Heinen 1985, 221).

¹³⁸ *Notitia Dignitatum*, Antika v dokumentech, 466–468.

¹³⁹ Cameron – Garnse 1998, 375–376.

¹⁴⁰ Dnešní Dardanely.

¹⁴¹ Severní cesta směřovala z centrální Evropy do Níkomédie a dále přes Kónstantínopolis na východ; druhá cesta začínala v Níkomédii a pokračovala přes Nikáju (dnešní Iznik) a Dorylaeum (dnes Eskisehir) až ke Kilikijské Bráně v Malé Asii.

¹⁴² Ward-Perkins 1970, 445–446.

¹⁴³ Kuhoff 2001, 719.

po celém území říše¹⁴⁴ – Lactantius zmiňuje založení dílny v zázemí Níkomédie,¹⁴⁵ Malalas uvádí vznik tří dílen v Antiochii, které vyráběly purpurem barvené pláště pro vysoce postavené úředníky císařského aparátu.¹⁴⁶ Dílny v dalších *sedes imperii* byly zřejmě založeny především díky nutnosti kvalitně vybavit vojenské jednotky v oblasti aktivních bojů, jak potvrzují odkryté základy dílen na výrobu *militarií* v Thessaloníké, Sirmiu či Augustě Treverorum.¹⁴⁷

Centra obchodu také potřebovala stálý přísun peněz, což zajišťovaly císařské mincovny. Diocletianus ustanovil další mincovny k těm již zavedeným, či obnovil chod dříve uzavřených; pravděpodobně ve snaze umístit do každé *diecéze* alespoň jednu mincovnu. Rozdělení podle *diecézí* pak vypadá následovně (Tab. 2):

<i>Diecéze</i>	<i>Mincovny</i>
Británie	Londinium
Galie	Augusta Treverorum, Lugdunum
Galie Vienská	--
Hispanie	--
Afrika	Kartágo
Itálie	Řím, Aquileia , Ticinum
Pannonie	Siscia
Moesie	Thessaloníké, Serdica
Thrákie	Hérakleia
Pontus	Níkomédie
Asie	Kyzikos
Orient	Antiocheia

¹⁴⁴ Podle Notitia Dignitatum fungovalo na území římské říše třicet pět dílen, dvacet v západní části a patnáct na východě (Notitia Dignitatum, *Antika v dokumentech II*, 468).

¹⁴⁵ Lact., *De mort. pers.* VII.

¹⁴⁶ Malalas, *Chron.* XII, 38.

¹⁴⁷ Letki 2009, 55.

Tab. 2: Přehled *diecézí* a jejich mincoven k roku 293 (podle Hendy 1972, 75; Ermatinger 1990, 109). Zvýrazněny jsou mincovny nacházející se v *sedes imperii*.

Jak je z tabulky všech aktivních mincoven patrné, v některých *diecézích* mincovna chyběla, zatímco v jiných se jich nacházelo několik – Hispánie a Galie Vienská pravděpodobně nedisponovaly mincovnami proto, že šlo o neklidné oblasti bez přítomnosti římského vojska. Naopak ve stabilních oblastech, kde byla umístěna armáda, dominovaly mincovny vhodně umístěné v blízkosti hranic nebo důležitých komunikací – v Porýní byla nejproduktivnější Augusta Treverorum, v Moesii Serdica. Ražba zajišťovala dostatečný přísun financí pro obchody a zároveň vytvářela rezervu zlata a ostatních drahých kovů pro státní pokladnu.

Přítomnost císaře podporovala také výstavbu v městských centrech, která tetrarchové přestavovali a upravovali, aby odrážela ideologii císařského *collegia* a prezentovala osobní moc císařů.¹⁴⁸ Tetrarchové sponzorovali opravy a přestavby městských čtvrtí, zničených za občanských válek ve 3. stol.,¹⁴⁹ během nichž byly na místě původních obytných jednotek stavěny císařské palácové komplexy, které dosahovaly rozlohy minimálně několika desítek hektarů, a to i pokud se nacházely v centru města. Tyto komplexy, v některých pramenech¹⁵⁰ označované termínem *palatium* podle římského Palatinu, se skládají z několika staveb, které se v jednotlivých *sedes imperii* stále opakují – čím více těchto staveb je ve městě objeveno, tím pravděpodobnější je předpoklad, že se jedná skutečně o císařský palácový komplex, a nikoliv třeba o *villu*. Takovouto stavbou je především samotný císařský palác, jehož součástí jsou vždy dlouhé haly (označované jako trůnní sály) a *triclinia* různých tvarů; tyto prostory byly zřejmě určeny pro přijímání hostů a vykonávání oficiálních ceremonií (jako je *adoratio purpurae*). Nejlépe je jejich přítomnost doložena v Thessalonické – předpokládaný trůnní sál zde tvoří „přechod“ mezi reprezentativní částí paláce a *hippodromem*. Trůnní sál v Augustě

¹⁴⁸ Tyto přestavby byly často uskutečňovány jedním z císařů jménem jiného tetrarchy – například Diocletianus nechal v roce 287 vystavět novou tržnici v Tyru na Maximianovu počest; Maximianus zase pojmenoval po Diocletianovi nový lázeňský komplex v Římě (Corcoran 2012, 297, 307).

¹⁴⁹ Včetně měst v Malé Asii nebo Makedonii, jak dokládají Galeriovy dopisy vytesané do kamene (Corcoran 2012, 312). Doloženy jsou také úpravy a posilování městských hradeb v Mediolanu, Níkomédii nebo Serdice (Aurel. Vict., *Epit.* 39.45; Kirova 2012, 106).

¹⁵⁰ Witschel 2004, 231; Ziemssen 2008, 87.

Treverorum byl přebudován na křesťanský kostel, který si zachoval dispozice původní stavby, takže z něj můžeme odvodit půdorys a možný vzhled sálu. Předpokládá se, že i paláce v Níkomédii, Mediolanu nebo Sirmiu měly své trůnní sály, byť jsou dnes zničeny nebo průzkum lokality není tak daleko, aby bylo možné přesně říct, kde byly umístěny.¹⁵¹ Dalším charakteristickou stavbou pro *palatia* je *hippodrom* či *cirkus*, ve kterém se císař mohl stýkat s lidem. Dle dosud uskutečněných archeologických prospekci jsou známy dva modely uspořádání – *palatia* nacházející se na vyvýšeném místě, pod nimiž se rozkládá *cirkus* (jak je tomu v Níkomédii či Mediolanu) mají svůj vzor zřejmě v *domu Flavia* a *Cirku Maximu*,¹⁵² zatímco palác propojený s *cirkem* dlouhým koridorem (Augusta Treverorum) zřejmě převzal své uspořádání podle vzoru Horti Spei Veteris zbudované za severovské dynastie.¹⁵³ Žádná z těchto staveb nám však nemůže poskytnout podrobnější informace – jediný minimálně zachovaný *hippodrom* se nachází v Thessaloníké. Přiléhá k paláci na jeho východní straně (ačkoliv se zcela nedotýkají) a táhne se paralelně s trůnním sálem; palác tak byl propojen s *hippodromem*, aniž by do něj císař musel přímo vstupovat (Obr. 7). Setkáváme se i s dalšími veřejnými stavbami, jako jsou císařské lázně, ale *palatium* spolu s *hippodromem* jsou pro *sedes imperii* nejdůležitější – propojují císaře s lidem, poskytují prostor pro jeho politické vystupování a jejich architektura prezentuje císařský majestát.

Jak dlouho či kolikrát bude které město sloužit jako císařské sídlo, záleželo na nestálých politických okolnostech.¹⁵⁴ Diocletianus, který příkládal největší důležitost východní polovině říše, se usídlil v maloasijské Níkomédii, Maximianus si zvolil Mediolanum. Galerius se nejdříve krátce zdržoval v Sirmiu, ale později se přesunul do Thessaloníké, a Constantius Chlorus se usadil v Augustě Treverorum. Největším problémem, komplikujícím analýzu *sedes imperii*, je bohužel fakt, že většina staveb z období tetrarchie je značně poškozena nebo překryta pozdější městskou zástavbou. V Níkomédii a Antiochii, které sloužily jako dvě nejdůležitější rezidence pro východní *praefecturu*, dosud není archeologický výzkum palácových

¹⁵¹ Ross 2016, 26–27.

¹⁵² Wulf-Rheidt 2013, 289.

¹⁵³ Humphrey 1986, 545.

¹⁵⁴ Jaeschke 2019, 19–24.

komplexů v takové fázi, aby se z něj daly vyvodit náležité závěry, v Sirmiu není možné přesně lokalizovat umístění paláce a v Mediolanu je většina staveb z doby tetrarchie překryta středověkou a novověkou zástavbou. Naopak poměrně dobře se zachovaly komplexy v Augustě Treverorum a Thessaloníké. Díky pokračujícímu výzkumu i dokonalejším prospekčním metodám a následným laboratorním analýzám máme naději získat další informace o období tetrarchie a o císařských *sedes imperii*.

4.2 Thessaloníké – modelový příklad *sedes imperii*

Thessaloníké byla jedním z největších *sedes imperii*, ve kterém se zdržoval císař Galerius. Díky svému umístění na břehu Thermského zálivu a rozsáhlému přístavu byla Thessaloníké hlavním obchodním centrem v Makedonii a druhým¹⁵⁵ největším městem v oblasti – na konci 3. stol. zabíralo město rozlohu asi 300 ha.¹⁵⁶ Po úspěšném návratu z tažení proti Peršanům (zima 298) pobýval Galerius až do roku 303 v nově vybudovaném komplexu a nad hlavní cestou, vedoucí skrze celé město, zbudoval triumfální oblouk na památku svého vítězství. Spolu se stavbou *hippodromu* propojeného s palácovým komplexem a centrálou v jeho severní části Galerius patrně také přebudoval *odeion* na městské agoře v rozsáhlejší *theatrum* (Obr. 8).¹⁵⁷

Zároveň jde, po archeologické stránce, o jedno z nejzachovalejších *sedes imperii*. Systematické průzkumy, probíhající už od roku 1938 odkryly palácový komplex o rozloze asi 5 ha jižně od původní *vii Egnatii*, včetně unikátní oktogonální místnosti, *hippodromu* propojeného s palácem *kryptoportikem*, a původní přístav ze 3. stol. navazující přímo na palácový komplex. Prozatím poslední výzkumy, provedené v roce 2010, byly zaměřené na přestavby palácového komplexu ve 4. a 5. stol., například na Galeriovu rotundu, kterou nechal císař Theodosius přebudovat na křesťanský kostel.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Prvním bylo Philippi, vzdálené asi 100 km od Thessaloníké.

¹⁵⁶ Steimle 2008, 14.

¹⁵⁷ Stefanidou-Tiveriou 2009, 395.

¹⁵⁸ Čurčić 2010, 19; Bauer 2013.

4.2.1. Císařský palác

Dodnes dochované základy paláce zabírají plochu zhruba 5 ha, ale celý komplex musel být původně mnohem větší (Obr. 9). Z uspořádání zachované části palácového komplexu je zřejmé, že palác byl ve své severní části záměrně napojen na *viu Egnatium* – jelikož můžeme předpokládat, že komplex pokračoval i na druhé straně cesty, směrem k rotundě, tvořila *via Egnatia* hlavní cestu propojující všechna křídla paláce. Jižní část paláce přiléhá k přístavu, který spolu s městskou agorou tvořil jedno z center města.

V centru paláce se nachází dvůr s peristylem, ze tří stran obklopený řadou místností neznámého účelu. Vzhledem k jejich propojení s velkou halou, která k němu přiléhá z východní strany, a blízkosti malých lázní můžeme předpokládat, že šlo o důležité prostory – E. Mayer zmiňuje geometrickou mozaiku na podlaze koridoru, který dvůr z vnější strany obklopuje, což tento předpoklad podporuje.¹⁵⁹ V jižní části dvůr sousedí se skupinou značně poškozených místností, které jsou pokládány za císařské lázně – spolu s místnostmi okolo peristylu mohly tvořit privátní část paláce, plynule přecházející ve veřejné prostory (oktogonální místnost a sál s apsidou).¹⁶⁰

Tuto teorii podporuje i J. M. Spieser, který ve svém článku uvádí monumentální schodiště v jižní části peristylu, spojující dvůr s oktogonální místností.¹⁶¹ Ta měří v průměru 32,6 m, vnější zdi mají tvar osmiúhelníku a podél vnitřních stěn je pravidelně rozmístěno sedm *apsid*; z jižní strany je k ní připojen elipsovité vestibul o rozměrech 60 m x 22,5 m. Její datování i účel je dosud sporný – v průběhu první fáze výzkumu v 90. letech 20. stol. byla výstavba této místnosti datována mezi roky 308 – 311, nicméně některé zdroje¹⁶² ji umísťují až do konstantinovského období. A. Mentzos argumentuje, že při své velikosti a umístění mezi dvorem a základy další (neurčitelné) stavby na jižní straně musela být vybudována společně

¹⁵⁹ Mayer 2002, 44.

¹⁶⁰ Mentzos 2010, 353.

¹⁶¹ Spieser 2015, 21–22.

¹⁶² Athanassiou *et al.* 2004, 253; Hadjistryphonos 2011, 210.

s ostatními prostory paláce.¹⁶³ Co se týče jejího účelu, pokládá ji za *triclinium* – pracuje se i s možností, že se jedná o přijímací sál pro žadatele, kteří se toužili setkat s císařem.¹⁶⁴ Svým tvarem a uspořádáním se nicméně značně podobá osmiúhelníkové místnosti objevené ve Felix Romulianě – je možné, že se Galerius při výstavbě svého paláce nechal inspirovat touto místností. M. Čanak-Medić a B. Stojković-Pavelka uvádí, na základě antického zdroje, že se může jednat také o císařskou pokladnici nebo místnost, ve které se ukládala ceremoniální roucha a císařské insignie.¹⁶⁵

Východně od peristylového dvora se nachází hala s apsidou, sloužící jako centrální audienční sál. Hala má rozměry 53 m x 25 m a je zakončena půlkruhovou apsidou hlubokou asi 12 m, v níž byl pravděpodobně umístěn trůn. Její struktura je nezvyklá: vnitřní stěny apsidy byly postaveny technikou *opus sectile* z černého a bílého mramoru, čímž se značně podobá Aule v Augustě Treverorum. T. Marasović a T. Alujević k tomuto trůnnímu sálu uvádí hypotézu, že půdorys těchto trůnních sálů se stal základem pro ranou křesťanskou baziliku.¹⁶⁶ Není jisté, kde se nacházel vchod do haly – vstupovat se mohlo buď přes peristyl, nebo nezachovanými prostory na severu. Vzhledem ke svému umístění paralelně s *hippodromem* zřejmě sloužila i jako císařská lóže – obdobně komponované byly *cirky* v Aquilei nebo Sirmiu, císař se mohl ukázat lidu a účastnit se her, aniž by musel přímo vstupovat do arény.¹⁶⁷

Vyjma mozaikové podlahy doložené v místnostech okolo peristylového nádvoří a několika fragmentů mramorových panelů, které zřejmě zdobily apsidu trůnního sálu, nemáme v Thessalonické doloženy žádné dekorace palácového komplexu.¹⁶⁸

4.2.2. Hippodrom

¹⁶³ Mentzos 2010, 340–352.

¹⁶⁴ Ti museli napřed projít přes úředníky císařského *comitatu*, kteří rozhodovali o tom, která žádost bude připuštěna až k císaři, pak skrze peristyl a do apsidového sálu, kde se nacházel císař (Mayer 2002, 46).

¹⁶⁵ Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, *De ceremoniis* I, 26; Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 90–91.

¹⁶⁶ Marasović – Alujević 175–177.

¹⁶⁷ Mayer 2002, 46.

¹⁶⁸ Kuhoff 2001, 774.

Hippodrom v Thessaloníké byl odkryt při záchranném archeologickém průzkumu v 50. letech 20. století. Přiléhá k paláci na jeho východní straně (ačkoliv se zcela nedotýkají) a na opačné straně je ohraničen městskými hradbami (Obr. 10). Ve své původní podobě měřil celý objekt patrně 450 m na délku a 95 m na šířku, aréna *hippodromu* je zhruba o 3,5 – 4 m níže než terén paláce. V severní části bylo odkryto 12 startovacích boxů obklopujících centrální bránu vedoucí na připojenou ulici. Ta korespondovala s bránou na jižní straně *hippodromu*, kterou do budovy vstupovali diváci. Středem *hippodromu* se táhla dlouhá bariéra (*spina*) se dvěma kruhovými podstavci na obou koncích – podle dochovaných nápisů na nich zřejmě stály sochy či obelisky.¹⁶⁹ Podél východní části *hippodromu* byly odkryty zlomky mramorových oblouků a sedadel pro diváky, vyvýšených asi o dva metry nad závodní plochu (po blíže neurčeném nebezpečí byla tato sedadla odstraněna a zabudována do západní zdi na dnešním náměstí Demokracie – Vardari).¹⁷⁰ Jak naznačuje nápis *monomachon* (gladiátor) na hliněné sošce nalezené v prostoru *hippodromu*, v aréně zřejmě kromě závodů vozatajů probíhaly i další hry – zápasy gladiátorů, atletické závody a další disciplíny oblíbené u veřejnosti.¹⁷¹ J. Humphrey soudí, že během jeho stavby bylo město rozšířeno a městské hradby posunuty tak, aby pojaly novou císařskou rezidenci a *hippodrom*¹⁷² – datace hradeb v této oblasti je v některých částech současná s palácovým komplexem, jiné úseky jsou pozdějšího data.¹⁷³ Podle Prokopia sloužil *hippodrom* svému účelu ještě v pol. 5. stol.¹⁷⁴

4.2.3. Rotunda

Oddělený sakrální okrsek leží severně od hlavní ulice *via Egnatia*, s níž je spojen procesní portikovou cestou; v místě křížení obou cest byl vybudován Galeríův

¹⁶⁹ Díky *spině* také byla určena přesná lokace *hippodromu* na dnešním náměstí Hippodromiou.

¹⁷⁰ Velenis – Velenis 1997, 249–256

¹⁷¹ Papagiannopoulos 2016, 41–42.

¹⁷² Humphrey 1986, 625–631.

¹⁷³ Ty podle M. Vickerse pochází z roku 442–443, kdy probíhala invaze Hunů na Balkán (Vickers 1973, 119–120).

¹⁷⁴ Prokopios, *De Aedif.* VIII, 21.22.

tetrapylon (Obr. 11). Okrsek je ohrazen (semi)oktogonální zdi se dvěma apsidami ve východní i západní zdi a ve středu je umístěna Galeriova centrála. V raném období jejího výzkumu¹⁷⁵ byla pokládána za Galeriovo mausoleum, tomuto účelu ale pravděpodobně nesloužila – jedním z důvodů je i fakt, že Galerius zemřel někde v Dákii Ripensis (možná v Serdice?) a byl pochován ve Felix Romulianě.¹⁷⁶ Pravděpodobnější je, že sloužila jako svatyně, podobně jako římský Pantheon; T. Pazaras navrhuje její zasvěcení Jupiterovi.¹⁷⁷

Původní vzhled rotundy je možné sestavit pouze hypoteticky. Vnější zdi byly postavené technikou *opus mixtum* z pravidelně střídajících se pásů cihel a lomového kamene a celá stavba měla průměr 36, 5 m. Stěny přechází v *tambur*, nad nímž je odsazená galerie. Tato trpasličí galerie byla dle rekonstrukce E. Hébrarda¹⁷⁸ koridorová s valenou klenbou, zatímco J. B. Ward-Perkins¹⁷⁹ ji interpretuje jako arkádovou, s jednotlivými okny oddělenými pilastry – stejně jako na fasádě Porta Nigra v Augustě Treverorum nebo na fasádě hlavní brány Diocletianova paláce.

Nad galerií byly umístěny odlehčovací oblouky, které podpíraly kupolovitou střechu krytou taškami s *oculem* ve středu – stejné architektonické uspořádání nalezneme u Diocletianova mausolea ve Spalatu nebo u římského Pantheonu. *Pronaos* (později odstraněný) měl v průčelí čtyři sloupy a patrně trojúhelníkový štít; G. Velenis jej přirovnává k předsíni Diocletianova mausolea ve Spalatu.¹⁸⁰ *Cella* o průměru 24, 15 m má podél vnitřní zdi vyhloubených 8 *exeder* lemovaných sloupy. Vedle dvou protilehlých *exeder* byly nalezeny stopy po symetrických, šroubovitě stočených schodištích, vedoucích do galerie. Účel *exeder*, spolu s dekorativní výzdobou *celly*, zůstává neznámý. Značná část původní stavby byla zničena kvůli rozsáhlé přestavbě rotundy na křesťanský kostel sv. Jiří i následným úpravám v 5. stol.¹⁸¹

¹⁷⁵ Dyggve 1941, 65.

¹⁷⁶ Lactantius, *De mort. pers.* XXXV, 4; Zósimus, *Epit.* XL, 16.

¹⁷⁷ Pazaras 1985, 15; Mentzos 2003, 60.

¹⁷⁸ Hébrard, 1920, 24–25.

¹⁷⁹ Ward-Perkins 1974, 454.

¹⁸⁰ Velenis 1974, 305.

¹⁸¹ Mentzos 2003, 58–62.

5. Abdikační paláce

5.1 Definice abdikačních paláců

Zmínky o abdikačních palácích máme doloženy již z antických a středověkých rukopisů – Diocletianův palác ve Spalatu zmiňuje ve svém spise datovaném přibližně do poloviny 13. stol. Tomáš Arcijáhen¹⁸² a o Felix Romulianě píše (Pseudo) Aurelius Victor v souvislosti s *apotheosou* Galeriovy matky Romuly.¹⁸³ Na základě těchto a dalších zdrojů bylo možné započít archeologický průzkum obou lokalit. Nicméně antické ani moderní zdroje se neshodnou na definici abdikačních paláců. Felix Romuliana byla v rané fázi výzkumů pokládána za vojenský tábor (*castrum*) či za sídlo vojenského velitele (*dux limitis*).¹⁸⁴ Na základě vnějšího militaristického vzhledu jde o logický předpoklad, ale vzhledem k přítomnosti výstavní imperiální architektury toto označení není správné. Diocletianův palác je označován jako *palatium*, *villa* i *château*;¹⁸⁵ ve srovnání s *villovými* komplexy té doby však můžeme říct, že tento komplex je mnohem „kompaktnější“ – dosahuje rozlohy jen asi 4 ha a všechny stavby jsou pečlivě organizované do jednoho celku, ve srovnání s volnějším uspořádáním staveb například u komplexu Piazza Armerina. Konkrétních stavby, jako jsou lázně nebo chrámy, zase poukazují na jistý městský charakter a evokují *sedes imperii*, nicméně jejich uspořádání je odlišné. Navíc se dodnes dochovaly pouze dva abdikační paláce, takže jakákoliv analýza je prováděna na malém vzorku. Lze tedy definovat abdikační paláce, podobně jako *sedes imperii* ve třetí kapitole?

Na základě parametrů, stanovených pro *sedes imperii*, jsem vytvořila obdobná kritéria, která musí abdikační palác splňovat:

- 1) Vazba na původ daného tetrarchy – Diocletianus i Galerius si pro výstavbu svých abdikačních paláců zvolili *diecézi*, ze které pocházeli; Diocletianus dokonce přímo rodné město.
- 2) Umístění mimo město – palácový komplex byl umístěn na periferii města či zcela odděleně od větších center v oblasti. Jelikož císař již nemusel

¹⁸² Tomáš Arcijáhen, *Historia Salonitana* IV.

¹⁸³ PseudoAurel. Vict. *Epit.* 40.16.

¹⁸⁴ Duval 1997, 149.

¹⁸⁵ Zeiller 1912, 20; Duval 1961, 88; Kuhoff 2001, 716–783.

dohlížet na danou oblast a cestovat mezi jednotlivými městy, nepotřeboval svůj palác umístit do největšího centra oblasti nebo na strategicky nejvýhodnějším místě.

- 3) Bezpečnost – abdikační paláce byly vybudovány v místech, kde geografie dané oblasti poskytovala přirozenou ochranu. Celý komplex byl současně silně opevněn, včetně strážních věží a opevněných bran.
- 4) Imperiální architektura – stejně jako v *sedes imperii* máme v abdikačních palácích doloženy konkrétní stavby, jako je císařský palác, lázně, chrámy a mausolea. Klíčové součásti těchto měst, *cirky*, však v abdikačních palácích nenajdeme.

Je zajímavé, že pro oba dochované abdikační paláce byly zvoleny oblasti, odkud tetrarchové pocházeli. Diocletianus se dle některých pramenů narodil v Illyrii¹⁸⁶ (nebo konkrétněji v Dalmatii),¹⁸⁷ patrně ve městě Salonae, na jehož předměstí později vybuodoval svůj palác.¹⁸⁸ S místem narození Galeria je problém – až do roku 293 není doloženo, jak žil nebo kde se pohyboval.¹⁸⁹ Aurelius Victor uvádí, že, stejně jako Diocletianus a Maximianus, pocházel z Illyrie,¹⁹⁰ Prokopios v této oblasti zmiňuje opevněná sídliště Aureliana a Romuliana.¹⁹¹ T. D. Barnes spekuluje, že se Galerius narodil v Romulianě, kterou později přestavěl na abdikační palác.¹⁹² Pod základy Felix Romuliany byly skutečně nalezeny základy starších staveb, zničených během výstavby paláce – je tedy možné, že původní sídliště Romuliana bylo přestavěno a (na počest Galeriovy matky) přejmenováno na Felix Romuliana; vzhledem ke stavu odkrytých staveb však tuto teorii nemůžeme potvrdit.

Zatímco *sedes imperii* se nacházely v hlavních centrech *diecézí*, abdikační paláce byly umístěny na periférii města či jako samostatný komplex úplně mimo zástavbu. Diocletianův palác byl vybudován na předměstí, v blízkosti sídliště nazývaného Aspalathos či Spalathos, které je v pramenech zmiňováno ještě před výstavbou

¹⁸⁶ Aurel. Vict., *Epit.* 39.26.

¹⁸⁷ Eutropius, *Ad urb. con.* IX, 19.2; Aurel. Vict., *Epit.* 39.1.

¹⁸⁸ Lactantius, *De mort. pers.* 19.6; Zonaras, *Epit.* XII, 32.

¹⁸⁹ Dle Lactantia byl původně pastýř (Lactantius, *De mort. pers.* 9.9), ale určitě musel alespoň část života sloužit v armádě – když jej Diocletianus vybral do *collegia*, měl hodnost vojenského velitele (Corcoran 2012, 298).

¹⁹⁰ Aurel. Vict., *Epit.* 39.26.

¹⁹¹ Prokop., *De Aed.* IV, 4.

¹⁹² Barnes 1982, 37–38.

paláce.¹⁹³ Felix Romuliana zase vznikla „na zeleném drnu“ daleko od všech větších center v oblasti – jejím nejbližším městem bylo Aquae,¹⁹⁴ hlavní komunikaci v oblasti představovala řeka Timok a také Dunaj, vzdálený asi 80 km.¹⁹⁵

Místo, zvolené pro stavbu paláce, nám napovídá, že císař se zaměřil také na obranyschopnost komplexu – i přes absenci větších konfliktů byla situace na hranicích stále napjatá a bylo očividně nutné posílit opevnění. Diocletianův palác byl vybudován přímo na břehu moře – jak dokazuje studie antického pobřeží, provedená v roce 2000¹⁹⁶ – a samotný palác byl také silně opevněn.¹⁹⁷ Abdikační palác byl obehnán masivními hradbami, posílenými strážními věžemi umístěnými v pravidelných rozestupech a protínaly jej dvě hlavní ulice, vedoucí ze severu na jih a z východu na západ; u vojenských táborů se po nich mohly jednotky rychle přesouvat, kam bylo potřeba. Široké ulice zde ale měly spíše reprezentační charakter, jejichž vojenský vzhled byl zmírněn užitím kolonády – stejný koncept byl užíván i v následujících stoletích, v palácích v Konstantinopoli i Ravenně.¹⁹⁸ Stejný koncept byl uplatněn i u Felix Romuliany – palác byl postaven v údolí řeky Timok, která tvoří jeden z mála schůdných průchodů k Dunaji. Hradby kolem paláce vznikaly ve dvou fázích – rozsáhlejším současným hradbám předcházelo starší a tvarově jiné opevnění. Dochovaná část staršího opevnění, spolu se strážními věžemi a opevněnou bránou, je tvarově identická s opevněním Diocletianova paláce; R. MacMullen¹⁹⁹ je toho názoru, že obě opevněné brány byly inspirovány branou v Saloně,²⁰⁰ Como²⁰¹ či Vindonisse.²⁰²

Zástavbou oba abdikační paláce silně asociují se *sedes imperii* – i zde nalezneme rozsáhlý císařský palác s oficiálními ceremoniálními prostory nebo budovy lázní. Čím se však od sídelních měst liší, je přítomnost císařských mausoleí. Diocletianem

¹⁹³ Perojević *et al.* 2009, 52–66.

¹⁹⁴ Dnešní Vidonac v Srbsku.

¹⁹⁵ Srejović 2011, 159–161.

¹⁹⁶ Delonga – Bonačić 2005.

¹⁹⁷ Generace předválečných badatelů, např. E. Dyggve nebo K. M. Swoboda, pracovala s myšlenkou, že vzorem pro Diocletianův palác byl palác Philippa Araba ve Filippopoli, což ale nemůžeme potvrdit; známe pouze jeho přibližnou polohu a několik neúplných popisů z různých antických pramenů (Dyggve 1941, 228–231; Swoboda 1969, 148–157).

¹⁹⁸ Podrobněji viz Duval 1987; 1997.

¹⁹⁹ MacMullen 1963, 43–46.

²⁰⁰ Dnes zaniklé město nedaleko Spalatu.

²⁰¹ Dnešní Como v severní Lombardii.

²⁰² Dnešní Windisch ve Švýcarsku.

vrcholí období soukromých mausoleí, určených pro císaře a jeho nejbližší rodinu.²⁰³ Obě dochovaná mausolea mají oktogonální tvar (inspirovaný patrně římským Pantheonem) a jsou určitým způsobem propojena s abdikačním palácem. V Diocletianově paláci je mausoleum součástí obytné oblasti a je pro něj vyhrazen samostatný posvátný okrsek (*temenos*) v zástavbě. Dvě mausolea ve Felix Romulianě jsou umístěna na kopci nad komplexem, což je vzhledem k tradici umístování císařských mausoleí v rámci města značně unikátní.²⁰⁴ Neobvyklé jsou také tumuly připojené k oběma mausoleím, patrně označující místo, kde byly zpopelněny ostatky císaře a jeho matky.²⁰⁵ Všechny stavby vyskytující se v abdikačních palácích, včetně mausoleí, budou podrobněji rozebrány v následujících kapitolách.

5.2 Diocletianův palác ve Spalatu

Abdikační palác ve Spalatu je výjimečný jak svou rozlohou, tak i uspořádáním jednotlivých staveb a jejich architekturou. N. Duval označuje Diocletianův palác slovem *château* (zámek), což je dnes sice již anachronismus, ale odpovídá rozlehlosti, a především výstavnosti celého komplexu.²⁰⁶ K. M. Swoboda popsal Diocletianův komplex jako spojení vojenského *castellu* a luxusní císařské *villy*.²⁰⁷ Celková kompozice paláce tak odráží jak politickou situaci v období Diocletianovy abdikace, tak i vrchol architektonického stylu tetrarchie, který přetváří již existující stavební styly do zcela nových forem (Obr. 12).

5.2.1 Císařský palác

Jak je zmíněno dříve, abdikační palác tvoří několik samostatných staveb, propojených do jednoho celku. Celý komplex je obehnán mohutnými, dva metry

²⁰³ Všichni císaři až do Galiena byli pohřbíváni v Augustově nebo Hadrianově mausoleu.

²⁰⁴ Johnson 2009, 58.

²⁰⁵ Popović 2011, 141–143.

²⁰⁶ Duval 1961.

²⁰⁷ Swoboda 1969, 149–159.

širokými hradbami z vápencových bloků; spojeny jsou pouze železnými svorkami, bez použití malty.²⁰⁸ Ve výšce asi 1,15 m byl vytvořen ochoz pro patroly, což ještě posiluje vzhled paláce jako vojenského tábora. Strohlost opevnění byla částečně narušena jižní hradbou, která má vzhled kolonády otevřené směrem k moři. Hradba tvořila ve výšce 9 metrů nad hladinou (a 6 metrů nad dnešní úrovní terénu) zastřešený koridor, táhnoucí se po celé délce jižní strany paláce. Chodbu tvoří 42 otevřených arkád se 44 polosloupky připojenými ke zdem – propojuje jednotlivé místnosti v jižní části paláce a je také důvodem, proč byl Diocletianův palác K. M. Swobodou interpretován jako určitý typ koridorové (halové) *villy* s bočními *risality* (později prokázány jako rohové strážní věže).²⁰⁹

V každém rohu komplexu se nachází strážní věž čtvercového tvaru, každá o straně 12 m a vnitřním průměru 8,6 m. Každá z nich převyšuje hradbu o 4 metry. Nejlépe se nám dochovaly severozápadní a jihovýchodní věž – z průzkumu severozápadní věže můžeme vyvodit, že věže měly tři, možná čtyři patra propojená točitým schodištěm 0,9 m širokým; v každém patře se nacházela dvě okna, zužující se směrem dovnitř. Podlaha byla dřevěná a spočívala na dřevěných trámech. Další věže jsou v pravidelných rozestupech umístěny po celé délce hradeb (vyjma jižní strany), vždy po jedné mezi rohovými věžemi a bránou.²¹⁰

Opevněné brány se nachází v severní, východní i západní hradbě – dnes jsou označovány jako Zlatá, Stříbrná a Železná brána.²¹¹ V jižní hradbě se nachází menší brána (Měděná), k níž bylo připojeno molo; palác tak byl přístupný i z moře. Každá „pozemská“ brána byla obklopena dvěma strážními věžemi oktogonálního tvaru, které spolu s otevřeným ochozem, umístěným ve výšce asi 4,2 m a sahajícím od jedné postranní věže ke druhé, dodávaly bráně vzhled vchodu do vojenského tábora. Tento vzhled byl zmírněn užitou výzdobou – bohužel se ve větší míře zachovala pouze u severní Zlaté brány. Od každé z bran vedou dvě hlavní ulice, propojující jednotlivé stavby v komplexu (Obr. 13) a zároveň rozdělující palác na stejně velké okrsky – na základě vojenské terminologie je můžeme nazývat

²⁰⁸ Vápenec byl lokální – část bloků pochází z lomu na Brači, další ze Segetu poblíž Trogiru (Ulrich – Quenemoen 2014, 118–119).

²⁰⁹ Swoboda 1969, 149–159.

²¹⁰ Wilkes 1986, 23–26.

²¹¹ První záznam o tomto označení pochází z roku 1553 (Wilkes 1986, 27).

decumanus (mířící od východní brány k západní a dělicí komplex na severní a jižní polovinu) a *cardo* (vedoucí od severu k jihu). Obě cesty byly lemovány krytými kolonádami tvořenými korintskými sloupy, které podpíraly horizontální *architráv*; část dochované kolonády, včetně hlavice korintského sloupu a části zdobeného překladu, byla objevena po destrukci budov přiléhajících k okrsku s mausoleem požárem v roce 1924.²¹² V místě křížení obou kolonád byly odkryty základy čtyř rohových pilířů o rozměrech asi 9,5 m x 4,25 m; celá stavba byla identifikována jako tetrapylon sloužící jako *decussis*.²¹³

Jižní rameno *carda* přechází do zastřešeného náměstí (ve starší literatuře²¹⁴ nepřesně označované jako peristyl), které tvoří průchod do samotného jádra paláce a dalších budov. Náměstí má oproti terénu *carda* o tři stupně sníženou podlahu vykládanou dlaždicemi a rámují jej korintské sloupy 5,25 m vysoké – dvanáct je z egyptského granitu, ostatní z mramoru (zřejmě cipollino původem z Euboi); ty mohly být ještě zesíleny bronzovými obručemi v hlavicích, které by pomáhaly rozložit váhu. Sloupy nesou masivní obloukový *architráv* – spojení sloupů s klenutým *architrávem* je jedním z nejranějších příkladů této architektury, zejména na západě.²¹⁵ Na východní a západní straně náměstí byly vstupy do postranních „křídel“, oddělených od zbytku paláce samostatnými stěnami; ve východním areálu se nachází Diocletianovo mausoleum, v západním chrámový okrsek (Obr. 14). Jižní strana náměstí tvoří zdobenou fasádu, lemovanou čtyřmi granitovými sloupy a se sochou umístěnou nad *architrávem* (pravděpodobně je sousoší s *quadrigou*) – zde se nacházel průchod do soukromých komnat císaře a dalších obytných místností.²¹⁶

Jižní polovina paláce s obytnými prostory je jedna z lépe zachovaných částí (Obr. 15). Zatímco v severní části paláce předpokládáme umístění stájí, dílen a dalších „provozních“ budov nutných pro činnost paláce,²¹⁷ v jižní části se nachází

²¹² Bulić – Karaman 1927, 33.

²¹³ Fixní bod, podle kterého byly při plánování vojenských táborů vytyčovány brány a ulice (Wilkes 1986, 35).

²¹⁴ Niemann 1910, 62; Hébrard – Zeiller 1912, 69–99.

²¹⁵ Tento prvek je pak často využíván v raných křesťanských kostelech (Duval 1997, 144).

²¹⁶ Bulić – Karaman 1929, 36–43; Marasović 1982, 17.

²¹⁷ V této části paláce se dochovaly pouze základy zdí několika neidentifikovatelných budov a část podlahové mozaiky s jednoduchým geometrickým vzorem (Bulić – Karaman 1929, 67). S. Čurčić

reprezentační a obytné prostory. Kvůli terénu svažujícímu se směrem k moři měla tato část komplexu dvě patra – suterén, který primárně podpíral hlavní místnosti v patře, a reprezentační sály v prvním patře.²¹⁸ Vstup do nich vede přes kruhovou místnost (tzv. vestibul), která vyrovnává rozdílnost výšky terénu mezi náměstím a obytnou částí paláce. Kromě toho má i ceremoniální charakter – když se císař objevil v kruhovém vestibulu, nacházel se výše než ti, kdo stáli na náměstí, a jeho důležitost byla ještě zdůrazněna monumentální fasádou tvořící jižní stranu náměstí.²¹⁹ Z vestibulu vedou průchody do všech čtyř světových stran – vchody směřující na východ a západ vedly do lázní, na jihu na vestibul navazuje sloupový sál, 31 m dlouhý a 12 m široký, který spojoval vestibul s halou táhnoucí se podél přímořské kolonády. Po obou delších stranách je lemován sérií šesti malých čtvercových místností o straně od 4,30 m do 5,25 m, které jsou interpretovány jako pokoje pro strážce.²²⁰ Vestibul zároveň propojoval místnosti v západním i východním křídle paláce. Komplex místností, chodeb a sálů ve východním křídle se nezachoval, ale na základě zdí v suterénu pod ním můžeme určit, že se jednalo o rozsáhlé *triclinium*; tento závěr byl potvrzen objevem zlomku mramorového hodovního stolu.²²¹ Jak ukázal následný archeologický výzkum, *triclinium* mělo centrální místnost oktogonálního tvaru (z vnějších stran čtvercového), se *stibadii* v hlubokých nikách umístěných po celé vnitřní délce. Okolo hlavní místnosti se nacházelo několik menších místností (také s *nikami*) a hal, propojujících je do jednoho velkého systému místností – S. Ellis z toho usuzuje, že se zde pořádaly hostiny pro velký počet lidí.²²²

V západním křídle se nachází velká hala zakončená apsidou o délce 32 m a šířce 14 m – zřejmě trůnní sál. V suterénu této haly bylo odkryto šest masivních pilířů, podpírajících podlahu v prvním patře; u části zdi v horní úrovni byly nalezeny stopy naznačující, že tento sál měl dveře a minimálně dvě okna. Série čtrnácti navzájem

tvrdí, že severní část komplexu by mohla být komerční čtvrtí a Diocletianův palác by se tak rozkládal pouze v jižní části (Čurčić 1993, 67–90).

²¹⁸ Tvar zdí v lépe zachovaném suterénu nám v některých případech naznačuje velikost, tvar a uspořádání místností v prvním patře – např. u trůnního sálu (McNally 1994, 111).

²¹⁹ Toto využití rozdílů ve výškách a portiku se štítem nad vchodem bylo později použito i v Konstantinově paláci v Konstantinopoli (Kostěnek 2005, 149).

²²⁰ Baldini-Lippolis 2002, 34.

²²¹ Duval 1997, 146.

²²² Ellis 2004, 39.

propojených místností různých tvarů, často s nikami, na konci západního křídla, je interpretována jako soukromé obytné pokoje císaře.²²³

I přes značnou poškozenost zejména reprezentačních a obytných prostor paláce se při jejich výzkumu stále dozvídáme nové informace. Od první rekonstrukce původního uspořádání jednotlivých místností, kterou v roce 1721 sestavil rakouský architekt J. B. Fischer von Erlach, byl účel jednotlivých místností detailně prozkoumán.²²⁴ Nové výzkumy prokázaly, že původní rekonstrukce půdorysu paláce, zejména ty vytvořené G. Niemannem a E. Hébrardem s J. Zeillerem²²⁵ na počátku 20.stol., musí být na základě nových nálezů často přehodnoceny (Obr. 16). Srovnání, které provedl E. Dyggve²²⁶ a následně jej rozpracoval J. Marasović,²²⁷ ukázalo, že důležité místnosti, jako například vestibul či *triclinium*, jsou prakticky totožné s těmi v jiných komplexech; vestibul má své analogie v Hadriánově *ville* v Tivoli nebo v pozdně antické rotundě Tempio della Tosse v Tivoli, *triclinium* kruhového tvaru s apsidami můžeme najít i ve *ville* v Piazza Armerina na Sicílii. Od počátku 20.stol. také proběhlo několik systematických výzkumů jižní části komplexu, které odhalily například olověné trubky přivádějící vodu do *triclinia* nebo fragment rozsáhlé fresky umístěné v jedné z obytných místností.²²⁸ Zatím poslední výzkum, který se uskutečnil v letech 2006–2007, odhalil, že molo u Měděné brány se táhlo téměř po celé jižní délce paláce.²²⁹

5.2.2. Lázně

Při výzkumech, dosud provedených v Diocletianově paláci, byly v komplexu objeveny základy dvou lázeňských prostor – první byly ve východní části paláce, ze kterých se dochovala část *caldaria*, podstavce sloupů (zřejmě patřící k portikovému dvoru) a mozaika tvořící podlahu dvora. U východní zdi těchto lázní

²²³ Wilkes 1986, 52–54.

²²⁴ Fischer von Erlach 1721.

²²⁵ Niemann 1910; Hébrard – Zeiller 1912.

²²⁶ Dyggve 1962.

²²⁷ Marasović *et al.* 2000, 175–238.

²²⁸ Marasović – Marasović 1978; Marasović 1994.

²²⁹ Delonga 2007.

bylo odkryto schodiště, propojující lázně s místnostmi sousedícími s *tricliniem*; bylo tak možné odejít z hostiny přímo do lázní bez nutnosti okliky.²³⁰ Další lázně se nacházely mezi hlavním chrámem a sérií místností považovaných za soukromé císařské komnaty; zde bylo identifikováno celkem pět vytápěných místností nezvyklých tvarů – nejzajímavější je kruhová místnost se čtyřmi *nikami* a vnějšími zdmi čtvercového tvaru. Takto netypický tvar místností není znám z žádného jiného paláce období tetrarchie. Vzhledem k jejich blízkosti u soukromých místností se mohlo jednat o soukromé lázně určené pro císaře a jeho rodinu.²³¹

5.2.3. Chrámy

Náměstí, ve které se ve své jižní části mění *cardo*, tvoří průchod také do „postranních křídel“ paláce – tyto uzavřené okrsky, oddělené od zbytku komplexu zdmi, se nachází na nižší úrovni než náměstí (o 44 m); změny výšky jsou malé a pečlivě vypočítané – nevíme, zda mají nějaký ceremoniální význam či jde jen o prostou snahu vyrovnat terén svažující se směrem k moři.

Západní dvůr tvoří chrámový okrsek – centrální velký chrám s peristylem, „hledící“ na protější palácové křídlo, před nímž se nachází dvě menší svatyně kruhovitěho tvaru. F. Buliř spolu s L. Karamanem ve své knize zmiňují Proculianův text ze 16. století, zřejmě sepsaný na základě ústní tradice, který v Diocletianově paláci vyjmenovává čtyři svatyně: kruhový chrám Kybelé, *sextagon* zasvěcený Venuši, *octagon* Jupiterovi (Iovovi, což je přídomek Diocletiana) a čtvercový lanův chrám.²³² Za Jupiterův chrám je dnes považován *tetrastylus* na západním dvoře²³³ – *octagon* byl ztotožněn s Diocletianovým mausoleem ve východním dvoře. Podle Proculianova popisu pak byly v roce 1957 v přední části západního dvora vykopány

²³⁰ McNally 1994, 115.

²³¹ Marasović – Marasović 1994, 95.

²³² Non vidi. V knize nebyl uveden primární zdroj, takže informaci není možno ověřit. Více viz Buliř – Karaman 1929, 36–37.

²³³ Tomáš Arcijáhen ve svém spise zmiňuje, že chrám mohl být zasvěcen i Asklépiovi, ale vzhledem k jeho výzdobě je pravděpodobnější, že Diocletianus zasvětil chrám svému božskému zpodobnění (Tomáš Arcijáhen, *Historia Salonitana IV*).

základy dvou malých chrámů, označených jako svatyně Kybelé a Venuše; umístění lanova chrámu dosud nebylo spolehlivě potvrzeno.²³⁴

Ze svatyně Kybelé byla odkryta pouze část vnější zdi kruhovitěho tvaru, umístěné na profilovaném podstavci, několik fragmentů dekorativního vlysu a část kazetového stropu, zřejmě z ochozu v patře. Také se ale může jednat o součást stropu okolo svatyně, který podpíralo sloupořadí, což by ze stavby dělalo *monopteroi*. Na sever od této svatyně byla objevena část kulatého pódia, na němž patrně stál Venušin chrám. Jelikož nebyly objeveny žádné základy zdi samotného chrámu, nemůžeme potvrdit, zda byl skutečně sextagonální; nicméně poslední rekonstrukce půdorysu z roku 2000, vycházející z detailní analýzy jižní části Diocletianova paláce, s tímto tvarem chrámu pracují.²³⁵ Oba chrámy měly patrně kuželovitou střechu z trámů krytých hliněnými *tegulae*.²³⁶

Co se týče archeologických dokladů, nejlépe se nám dochoval Jupiterův chrám. V zadní části západního křídla bylo odkryto pódium 9,30 m široké a 2,50 m dlouhé – zadní strana pódia se nachází jen asi dva metry od vnější zdi uzavírající chrámový okresek. Před samotným chrámem se nacházel tetrastylový *pronaos*, z něhož se dochovalo šest nezdobených bází sloupů. Vnější stěny chrámu jsou z hladkých, pravidelně opracovaných bloků lokálního kamene, v rozích jsou jako podpora přidány *pilastry* s nezdobenými hlavicemi. Střecha byla trojúhelníková a nad vchodem byl umístěn nezdobený *fronton*. Vchod do *celly* je rámován dvěma korintskými *pilastry* s volutovým zakončením. *Cella* měřila na délku 11,40 m, vnitřní zdi byly členěny polosloupky a sloupy o výšce asi 1,50 m a stejně jako u chrámů ve Felix Romulianě se pod podlahou *celly* nachází krypta – jakému ale sloužila účelu, nevíme.²³⁷ Chrám byl v 6. stol. přestavěn na baptistický kostel sv. Jana. Až v roce 1907 byla stržena moderní zástavba v celém západním křídle paláce a chrám byl nově rekonstruován, včetně obnovení původní fasády (Obr. 17). Jedná se patrně o jeden z nejlépe dochovaných příkladů klasického římského chrámu.²³⁸

²³⁴ Bulić – Karaman 1929, 37.

²³⁵ Marasović *et al.* 2000, 175–238.

²³⁶ Wilkes 1986, 48.

²³⁷ Po přestavbě chrámu na křesťanský kostel v ní byly uloženy dva sarkofágy arcibiskupů, kteří v 11. stol. sídlili ve Spalatu (Bužančić 2014, 120–125).

²³⁸ Bulić – Karaman 1927, 58.

5.2.4. Mausoleum

Východní křídlo paláce tvoří *temenos* o rozměrech 33 m x 39 m ohrazený zdí dosahující až do výšky architrávu dvora – posvátný okrsek byl tak uzavřen před pohledy návštěvníků. Do zdi dvora, široké asi 1,45 m, byly v pravidelných rozestupech (4,27 m) zasazeny střídavě čtvercové a polokruhové *niky*, v nichž se pravděpodobně nacházely sochy.²³⁹ Téměř celou plochu křídla zabírá oktogonální pódium, na němž spočívá Diocletianovo mausoleum se čtvercovým *pronaem*.

Samotné mausoleum je orientováno průčelím k východu a bez *pronaos* má vnější průměr 20 m. Do mausolea se vcházelo po širokém schodišti,²⁴⁰ po jehož stranách seděly sochy sfing, zřejmě dvě až čtyři – dodnes se zachovala jedna úplná sfinga zhotovená z černého granitu, 2,46 m vysoká a 0,65 m široká (měřeno v úrovni prsou), která v předních lidských rukou drží obětní nádobu (Obr. 18). Druhá, dnes bezhlavá sfinga je vytesána z krystalického mramoru, o rozměrech 1,15 m na výšku a 0,45 m na šířku; podle materiálu, ze kterého byly zhotoveny, a dekorací, jež jsou jejich součástí, byly zřejmě vytvořeny podle egyptských plastik z 15. stol. př. Kr.²⁴¹ *Pronaos* mausolea měl původně v průčelí dvě řady sloupů, navazujících na kolonádu tvořící vnější ochoz (což z mausolea dělá *peripteron*). Na základě nalezených fragmentů stropu měl rovné kladí a trojúhelníkový *tympanon*. Samotný *porticus* mausolea je tvořen dvaceti čtyřmi korintskými sloupy z různorodého materiálu – byla nalezena růžová žula, šedý granit, vápenec i bílý mramor. Mausoleum zakrývala kupolovitá klenba vysoká 7,59 m, částečně zapuštěná do zdi budovy, z vnějšku protažená do tvaru osmibokého jehlanu pokrytého *tegulae*. Díky její zachovalosti můžeme na jejím vnitřním povrchu pozorovat, jak unikátně bylo vyřešeno rozložení její váhy: do zhruba dvou třetin je kupole tvořena koncentrickými pásy zděných obloukových kleneb, které se navzájem překrývají a směrem nahoru postupně zužují, a poslední třetina se skládá z rovných řad cihel uzavírajících kupoli. Kupole zřejmě nebyla nijak zdobena,

²³⁹ Marasović – Marasović 1978, 27.

²⁴⁰ Jeho stopy jsou viditelné v základech kruhové věže ze 13. stol. nacházející se dnes na stejném místě (Wilkes 1986, 41).

²⁴¹ Johnson 2009, 54.

šupinový vzor, který na jejím povrchu vytváří překrývající se klenby, byl sám o sobě dostatečnou dekorací.²⁴²

Cella má kruhový půdorys v průměru 13,35 m dlouhý a je vysoká 21,5 m. Spodní část disponuje čtyřmi pravoúhlými a čtyřmi polokruhovými *nikami* a v rozestupech mezi nimi se nachází osm korintských sloupů vytesaných z růžové žuly (Obr. 19). Na nich spočívá kladí (ve výšce 9,06 m od země), na kterém stojí druhá řada sloupů; čtyři sloupy, umístěné na hlavní ose mausolea, jsou z porfyru a zbylé z červené žuly. Vzhledem k odsazení sloupů ode zdi – o 0,56 m – byl tento prvek zřejmě instalován až po dokončení samotného mausolea, a tvoří dekorativní horizontální dělící linii ve vnitřní struktuře stavby. Dekorativní účel má i reliéfní vlys táhnoucí se po celém obvodu horní části zdi – panelové basrelífy obsahují především scény s okřídlenými eróty doplněné motivy girland a masek. Nad hlavní čtvercovou *nikou* (naproti vchodu) můžeme nalézt dva medailony s mužským a ženským portrétem, které z obou stran podpírají eróti – medailony jsou označovány jako zpodobnění Diocletiana a jeho ženy Priscy (Obr. 20). Tyto dekorace, spolu s vyobrazením Herma Psychopompa nacházejícího se mezi nimi, jsou nejprůkaznějším dokladem toho, že tato budova byla projektována jako mausoleum, a nikoliv jako chrám.²⁴³ Na rozdíl od *celly* má krypta v podzemí mausolea stěny z hrubě otesaného kamene s kupolovým stropem v nejvyšším místě vysokým 3,5 m. Tři vstupy do ní, na severní, jižní a východní straně, jsou tak nízké a úzké, že původně musely sloužit jen jako ventilační otvory, nikoliv jako vstup – v tom případě se ale nemůže jednat o úložiště císařského sarkofágu.²⁴⁴ M. Johnston nabízí teorii, že Diocletianův sarkofág byl umístěn do krypty ještě v průběhu stavby mausolea, jako tomu bylo u pohřebních tumulů, a tím byl chráněn proti krádeži – z jakého jiného důvodu by pod touto stavbou vznikala krypta? Pro ceremoniální účely je očividně příliš „nehotová“ a bez dekorací.²⁴⁵ Další teorie umísťují sarkofág do středu *celly*²⁴⁶ nebo do hlavní západní *niky*, která měla být osvětlována z okna umístěného nad

²⁴² Niemann 1910, 71–72.

²⁴³ Wilkes 1986, 44–45.

²⁴⁴ McNally 1994, 109.

²⁴⁵ Poblíž severní zdi *temenu* byly nalezeny fragmenty porfyrového sarkofágu, včetně jednoho zlomku s charakteristickým štítovým lomem na víku, který je připisován Diocletianovi – fakt, že byl později rozbit na kusy, aby jej mohli vynést, podporuje teorii, že byl dříve umístěn v kryptě (Johnston 2009, 49).

²⁴⁶ Bulič – Karaman 1929, 51–52.

vstupem do mausolea;²⁴⁷ východní půlkruhové *niky* tak mohly být zamýšleny pro sarkofágy Diocletianovy ženy Priscy a jeho dcery Valerie, ačkoliv Lactantius uvádí, že byly po rozpadu tetrarchie v Thessalonické popraveny a jejich těla byla hozena do Egejského moře, takže k jejich uložení do Diocletianova mausolea asi nedošlo.²⁴⁸

Mausoleum vykazuje zřetelné architektonické paralely s dalšími sakrálními stavbami z období tetrarchie – svým oktogonálním tvarem a zašpičatělou střechou se podobá například rotundě z Thessalonické (přestože ta nesloužila zádušním ani sakrálním účelům) nebo mausoleím ve Felix Romulianě. Asi nejbližší paralelou této stavby je mausoleum, které je součástí Maxentiova *villového* komplexu na *via Appia* – také je umístěno na pódiu v *temenu* a nalézají se v něm polokruhové a čtvercové *niky*.²⁴⁹ Přestože bylo v 7. stol. přestavěno na křesťanský chrám, z Diocletianova mausolea se nám dochovalo patrně největší množství architektonických a dekorativních elementů a jedná se o nejzachovalejší funerální stavbu období tetrarchie.

5.2.5. Dekorace palácového komplexu

Mimo Diocletianova mausolea máme v abdikačním paláci doloženo jen málo architektonických dekorací. Část výzdoby pochází z okolí severní Zlaté brány, která je pokládána za hlavní vchod do komplexu – v terminologii vojenských táborů by se jednalo o *porta praetoria*. Nad vstupem se nacházel řada devíti klenáků, které byly spolu s postranními lištami okolo vchodu zdobený vzorem z listů, vejcovců a šipkovitých tvarů. Vnitřní strana brány byla rozdělena ozdobným překladem na dvě „patra“, podpíraná korintskými polosloupky, které v horní části přecházely v polokruhovitě klenby podpírající *architráv*, zdobený motivem listů, kapek a zatočených ornamentů. Spodní lišta *architrávu* byla zdobena řadou zvířecích hlav s dlouhými ušima a rozježenou srstí, doplněných o akantové listy. Po obou

²⁴⁷ Kähler 1979, 816–817.

²⁴⁸ Lactantius, *De mort. pers.* II, 1.

²⁴⁹ Rasch 1984, 66–67.

stranách brány byly vytesány polokruhovitě *niky*, také podpírané korintskými polosloupy – předpokládá se, že v nich byly umístěny sochy Diocletiana a ostatních tetrarchů. Další sochy byly zřejmě umístěny také na vrcholku brány – dochovaly se čtyři podstavce různé výšky, zdobené vzorem akantových listů.²⁵⁰ Mimo této výzdoby se dochoval jediný reliéf zobrazující okřídlenou Victorii z fasády západní Železné brány.²⁵¹

Další architektonické elementy máme dochované z *celly* Diocletianova chrámu. Překlad nad vchodem dlouhý 2,50 m je dekorován houštinou vinné révy s ptáčky poletujícími okolo – motiv hroznů a vinné révy se objevuje i ve Felix Romulianě, zejména v kombinaci s *kanthary*, které symbolizují nesmrtelnost.²⁵² Nad překladem je ozdobná lišta (*modilion*), rozdělená na deset úseků, které vyplňují reliéfní hlavy bohů, lidí i zvířat – dochovaly se nám dvě hlavy Tritonů, dvě Victorie, Helios, Hercules, Apollon, jedna neidentifikovatelná tvář a hlava orla (Obr. 21). Další *modilion*, dekorovaný svazky blesků – což je zřejmý odkaz na Jupitera – se táhne podél celé zdi chrámu. Strop *celly* chrámu je klenutý a zaplněný rytými stropními kazetami (asi 0,60 m širokými); každá obsahuje centrální motiv – hlavu nebo rosetu – a zdobení po stranách. Tato výzdoba připomíná pro změnu kazetový strop v chrámu Venuše a Romy na Foru Romanu.²⁵³ Užitá výzdoba podporuje teorii, že tento chrám byl zasvěcen Jupiterovi – božskému patronu Diocletiana a ke konci vlády i jeho propagovanému ztělesnění. Hlavy na *modilionu* nade dveřmi také odkazují na Jupitera: orel byl jeho symbolem a Helios, Hercules i Apollon byli jeho syny. Můžeme předpokládat, že kultovní socha v zadní části chrámu měla také podobu Jupitera – na konci 14. stol. byla podle všeho převezena do Benátek a následně zničena.²⁵⁴

5.3 Felix Romuliana

²⁵⁰ Niemann 1910, 24.

²⁵¹ Wilkes 1986, 31.

²⁵² Živić 2011, 109.

²⁵³ Wilkes 1986, 47–48.

²⁵⁴ Bulić – Karaman 1929, 57–61.

Tento abdikační palác je výjimečný jak svou výstavností, tak i umístěním. Pro Felix Romulianu Galerius zvolil údolí Crna Reka, které se nachází ve značné vzdálenosti od všech místních center a mimo veškeré hlavní cesty; hornatý terén tvoří kolem abdikačního paláce další „hradbu“. Je možné, že podobně jako Diocletianus chtěl svůj palác chránit před možnými nájezdy – nacházel se koneckonců blízko Dákie, kterou dosud ovládaly gótské kmeny Tervingů a Greutungů.²⁵⁵ Přes svou izolovanost bylo toto území díky přítomnosti značného nerostného bohatství již od 3. stol. hojně osidlováno – zejména po ztrátě zdrojů pocházejících z Dákie – a byly zde budovány rozsáhlé zemědělské komplexy, včetně lokality, kterou si pro svůj abdikační palác vybral císař Galerius (Obr. 22). Archeologické průzkumy, probíhající už v 70. a 80. letech 20. stol., prokázaly, že na místě císařského paláce se dříve nacházela *villa rustica* (spolu s *thermae* a dvěma dalšími silně poškozenými stavbami), zničená v průběhu výstavby Felix Romuliany.²⁵⁶ Zatím poslední geofyzikální průzkum, provedený v letech 2006–2007 v okolí paláce, odhalil základy dalších zemědělských staveb, včetně *horrea* a blíže neurčené kruhové stavby zřejmě sakrálního charakteru.²⁵⁷ Dosud zůstává otázkou, zda se jedná o jediný komplex, či o celé sídliště – A. Móscy se domníval, na základě objevených mincí a úlomků keramiky, že se jedná o *municipium* Aureliana, které dohlíželo na těžbu rudy v provincii.²⁵⁸

5.3.1 Císařský palác

Galeriův palác připomíná opevněný *villový* komplex ještě výrazněji než Diocletianův abdikační palác – celý komplex zabírá plochu 4,5 ha a jednotlivé stavby od sebe byly značně vzdálené (Obr. 23). Obytné a jiné důležité budovy jsou koncentrovány v severní části komplexu, zatímco v jižní polovině byla odkryta pouze budova lázní; předpokládá se, že tento prostor mohl být určen pro

²⁵⁵ Doležal 2008, 98.

²⁵⁶ Srejović – Vasić 1993, 56–57; Srejović 1983, 21–23.

²⁵⁷ Petković 2011, 35–40.

²⁵⁸ Móscy 1987, 233–245.

zemědělské a skladovací budovy, podobně jako u paláce ve Spalatu.²⁵⁹ Komplex byl ohrazen masivními hradbami s dvaceti polygonálními věžemi, pravidelně rozmístěnými po celé délce hradeb. Ve východní i západní hradbě jsou umístěny dvě brány (u vojenských táborů označované jako *porta praetoria* a *porta decumana*), propojené hlavní cestou, která rozděluje komplex na dvě poloviny; stejně jako v Diocletianově paláci. Kvůli nepravidelnostem terénu však nebyla v severní ani jižní hradbě vybudována brána a *cardo*, cesta vedoucí ze severu na jih, zde také chybí.²⁶⁰ Po obou stranách každé brány se nachází dvanáctiboké strážní věže, připojené k hradbám z vnější strany; tím byl ještě zesílen obranný efekt. Na základě rozměrů jednotlivých kamenných bloků můžeme původní výšku věže odhadnout na zhruba 9,45 m. Uprostřed každé věže s vnitřním průměrem asi 15,20 m byly umístěny tři masivní sloupy uspořádané do kruhu, které podpíraly vyšší patra. Do věží se vcházelo chodbou vedoucí skrze hradbu, patrně z připojeného strážního ochozu.²⁶¹

Fasáda obou bran, včetně věží, byla bohatě zdobena – podle dochovaných fragmentů můžeme prokázat, že k jejich výzdobě byly použity jak různé architektonické styly, tak i množství architektonických ornamentů a plastických motivů. Až do výšky 2,23 m je fasáda postavena z pískovcových a vápencových bloků; na zbývajících 4,50 m byly použity střídající se pásy opracovaného kamene a cihel (technika *opus listatum*), což tvořilo neobvyklou kombinaci architektonických stylů. Ve vyšší části fasády se zřejmě nacházela galerie, vytvořená z polosloupů podpírajících polokruhové oblouky, které vybíhaly ve zdobené *archivolty*. Dosud byla objevena tři „okna“ této galerie, lišící se od sebe navzájem jak druhem použitého kamene, tak i zdobením. Dle množství fragmentů, nalezených v okolí bran, je zřejmé, že sloupy, vnitřní stěny i *archivolty* byly zdobeny rytými vzory. Na jedné z *archivolt* byl objeven nápis FELIX ROMULIANA, který potvrdil, že komplex je skutečně sídlem císaře Galeria.²⁶²

Severovýchodní část komplexu zabírá samotný palác, skládající se ze dvou samostatných budov, v plánech Felix Romuliany označovaných jako Palác 1 a Palác

²⁵⁹ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 55.

²⁶⁰ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 64–65.

²⁶¹ Vasić 1997, 32.

²⁶² Srejović – Lalović 1989, 32; Vasić 2007, 37–38.

2 (někdy i jako D1 a D2). Severnější Palác 1 sloužil, dle vzhledu a uspořádání jednotlivých místností, jako reprezentační a obytný prostor (Obr. 24). V nejnižší části Paláce 1 se nachází tři rovnoběžné haly, které jsou pokládány za přijímací haly pro návštěvníky – propojují centrální část paláce s vnějšími prostory a také mají reprezentační funkci, soudě dle komplikované mozaiky pokrývající podlahu. Nejsevernější z těchto hal je neobvyklá. V její západní stěně je umístěna zahlubená polokruhová *nika* doplněná o tři schůdky; jelikož v ní bylo objeveno několik vodních kanálů, mohla sloužit k rituální očištění před vstupem do obytné části paláce.²⁶³ V jižní stěně se nachází průchod do osmiúhelníkové místnosti, která částečně zasahuje do vedlejší haly. Její využití je nejasné – značně se podobá *octagonu* z paláce v Thessalonické a podle *hypocausta*, objeveného pod podlahou, můžeme usuzovat, že tato místnost byla důležitá (Obr. 25). Kónstantínos VII. Porfyrogennétos ve své knize O ceremoních (*De ceremoniis*) zmiňuje místnost stejného tvaru, ve které byla uchovávána císařská roucha a insignie.²⁶⁴ Ceremoniální oblékání císaře, někdy spojené i s rituálními koupelemi, mělo důležitý symbolický a náboženský význam – jelikož zde máme i (předpokládaný) rituální bazén, mohla oktogonální místnost ve Felix Romulianě také sloužit jako císařská „šatna“.²⁶⁵

Skrze nejsevernější halu bylo možné projít na nádvoří s *peristylem* o rozměrech 15,30 m x 23,50 m – bylo zde odkryto mnoho fragmentů iónských a korintských sloupů (dnes opět vztyčených), jejichž uspořádání připomíná náměstí v Diocletianově paláci. Podlaha byla vykládána mramorovými tabulemi a ve středu *peristylu* se nacházela fontána; byly zde odkryty fragmenty podstavce. Na *peristylu* ze západu navazuje další nádvoří, obklopené sérií menších pokojů, zřejmě hospodářského nebo skladovacího účelu.²⁶⁶

V severní části *peristylu* se nachází vchod do severní haly, umístěné kolmo k ostatním místnostem paláce (Obr. 26). Hala je zakončena polokruhovitou apsidou, od prostoru haly oddělenou řadou polosloupů. Podstavce dalších polosloupů byly objeveny podél celé vnitřní zdi apsidy – nejdříve se mělo za to, že

²⁶³ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 87–89.

²⁶⁴ Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, *De ceremoniis* I, 26.

²⁶⁵ Vasić 2006, 19; Dintchev 2007, 24.

²⁶⁶ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 92.

vytvářely iluzi „triumfálního oblouku“, jako je tomu v přestavěné hale u paláce v Augustě Treverorum nebo u dvou hal v komplexu Piazza Armerina,²⁶⁷ ale M. Vasić ve své studii uvádí, že spíše oddělovaly jednotlivé prostory pro lehátka. Apsida tedy mohla být *stibadiem*, kde se pořádaly formální hostiny.²⁶⁸ Tato hala měla také nejbohatší výzdobu – na stěnách se dochovaly ozdobné mramorové tabule, připomínající dekorativní panely z Galeriova paláce v Thessaloníkě, a na zdi vedle vchodu byla odkryta mozaika Dionýsa jedoucího na leopardovi, která podporuje teorii, že severní hala sloužila jako *triclinium*.²⁶⁹

Další předpokládaná *stibadia* se nachází v nejvýchodnější části paláce, kde byla odkryta série navzájem propojených kruhových místností (Obr. 27). Z kruhového vestibulu vede průchod do dvou dalších místností, jedné se čtyřlístkovým (*tetrakoncha*) a druhé s trojlístkovým půdorysem (*trikoncha*). Tyto místnosti jsou asociovány s *trikonchou* v komplexu Piazza Armerina nebo se *stibadiem* ve *ville Patti Marina* na Sicílii.²⁷⁰ Původně se mělo za to, že jsou součástí lázní,²⁷¹ ale po srovnání s podobnými typy konchálních místností se předpokládá, že sloužily jako další *stibadia* či soukromé místnosti pro Galeria a jeho hosty.²⁷²

Východně od Paláce 1 se nacházela další série místností, označovaná jako Palác 2 – dříve byla zřejmě propojena s reprezentačními místnostmi do jediného celku (Obr. 28). Během výstavby jednotlivých budov v komplexu vznikl, dle M. Čanak-Medić, nejdříve Palác 2 spolu s Malým chrámem.²⁷³ Vzhledem k tomu, že je patrné, že část jedné z apsid Paláce 2 musela být zbořena, aby bylo vytvořeno místo pro vnější zeď chrámu, souhlasím, že tyto stavby byly zřejmě budovány současně nebo velmi krátce po sobě. Centrem stavby byl *peristyl* o rozměrech 18 m x 32 m, ze tří stran obklopený sérií místností různé velikosti. Na západní straně k *peristylu* přiléhá další hala (asi 11 m x 22 m) zakončená *apsidou*, podobná severní hale. Jižně od *peristylu* byla odkryta další série místností, navzájem propojená koridorem; patrně byla spojena jak s místnostmi okolo *peristylu*, tak i s Palácem 1.

²⁶⁷ Čanak-Medić 1978, 107.

²⁶⁸ Vasić 2007, 72.

²⁶⁹ Čanak-Medić 1978, 214–215.

²⁷⁰ Vasić 2006, 73.

²⁷¹ Čanak-Medić 1978, 108, 110.

²⁷² Vasić 2007, 42–43; Dintchev 2007, 24.

²⁷³ Čanak-Medić 1995, 53–55.

Celá stavba svým uspořádáním připomíná *domus* helénistického typu – můžeme tedy předpokládat, že byla určena jako rezidence pro císařovy hosty; mohla zde být ubytována Galeriova matka Romula spolu se svým doprovodem. Toto tvrzení podporují nalezené fragmenty mramorových tabulí, kterými byly vyloženy podlahy jednotlivých místností, i stopy po freskách na zdech.²⁷⁴

5.3.2 Lázně

Součástí abdikačního paláce je také samostatná budova lázní, nacházející se v jihovýchodním rohu komplexu, na nejnižší úrovni terénu (Obr. 29). Uspořádání jednotlivých místností v jedné řadě za sebou napovídá, že tyto lázně byly stavěny podle standardního římského modelu inspirovaného Traianovými lázněmi²⁷⁵ – na rozdíl od modelu užitého například v Augustě Treverorum, kde jsou místnosti uspořádány okolo jediné osy.²⁷⁶ Místnosti jsou odděleny vysokými prahy a disponují apsidami, ve kterých se nacházely bazény, a menšími *nikami*, ve kterých podle některých teorií stály sochy bohů a bohyň spojovaných s čistotou a lékařstvím – Hygyei, Asklépia či Apollóna; v prostorech celého palácového komplexu byly objeveny zlomky mnoha různých soch a je obtížné určit, kde původně stávaly.²⁷⁷ Podlahy jsou vykládány mramorovými a tufovými deskami nebo mozaikami poskládanými do geometrických vzorů, někdy obohacenými o zlatou pastu vyplňující prostory mezi jednotlivými kamínky. Bohatost výzdoby a relativně malá rozloha lázeňských prostor poukazuje na to, že jde o soukromé lázně, určené pouze pro císaře a jeho rodinu – *balnea*.

5.3.3 Chrám

²⁷⁴ Srejović 1983, 46–47; Vasić 2007, 50–51.

²⁷⁵ Yegül 1992, 43; Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 100–102.

²⁷⁶ *Frigidarium, caldarium, sudatorium* i ostatní místnosti s chladnými i horkými koupelemi tvořily kruh, kterým mohl návštěvník procházet bez nutnosti znovu se mezi jednotlivými zastávkami oblékat.

²⁷⁷ Živić 2011, 116.

V komplexu Felix Romuliana se nachází dva chrámy – v prostoru mezi Palácem 1 a Palácem 2 byl umístěn *prostylos* (nebo také Malý chrám), zatímco větší *peripteros* (nebo Velký chrám) se nacházel v jižní části komplexu. Oba chrámy jsou orientovány přesně v rovině východ-západ. Palác 2 svou orientací koresponduje s oběma chrámy, takže tyto stavby zřejmě vznikaly současně. Zároveň se obvodová zeď chrámového okrsku Malého chrámu dotýká Paláce 1, takže v době jeho dostavění už musel Palác 1 existovat. Dle názoru D. Srejoviće byl Malý chrám privátní svatyní, určenou pro císaře a jeho rodinu, zatímco Velký chrám sloužil císařovým hostům; takové rozdělení naznačuje i rozdílná výzdoba obou chrámů. Z Malého chrámu se dochovalo pouze pódium o rozměrech 10,45 m x 16,57 m, se základy zdí a podstavce jednotlivých sloupů (Obr. 30). Dle rozmístění sloupů v *pronaui* můžeme určit, že chrám byl tetrastylos, s *pronaem* odděleným zdí. Samotná *cella* byla téměř čtvercová, výztuže v jednotlivých rozích a zdvojené zdi nám umožňují odhadnout výšku chrámu na asi 18 m. Paralelně se západní zdi se nachází krypta velká asi 0,9 m x 1,5 m. Jelikož nebyly objeveny žádné schody, předpokládá se, že do krypty se sestupovalo po žebříku nebo dřevěném schodišti – tento vstup, spolu s faktem, že krypta byla překryta kamennou dekou, připomíná podzemní svatyně (*fossa sanguinis*) známé z chrámů Velkých Matek, jako je Kybelé. Vedle této krypty byla odkryta zahloubená obdélníková *nika* s obloukovou klenbou – vzhledem k jejímu propojení s kryptou byla, spolu s dalšími dvěma *nikami*, objevenými v západní zdi chrámu, interpretována jako trojitý oltář. Podobná uspořádání jsou v chrámech Velkých Matek typická – na oltáři byla rituálně obětována zvířata, jejichž krev stékala přímo do krypty pod ním. Ve Felix Romulianě mohl být kult Kybelé propojen s Galeriovou matkou Romulou, což naznačuje jistou úroveň intimity.²⁷⁸

U Velkého chrámu se nám také dochovalo pódium s připojeným schodištěm, jehož rozměry jsou 32,4 m x 23,8 m. Základy obvodových zdí chrámu, postavené technikou *opus mixtum*, se dochovaly až do výšky 2,6 m. Podle podstavců sloupů, dochovaných v *pronaui*, můžeme určit, že chrám byl *peripteros* s trojitým vchodem. Na východní straně chrámu byla objevena část zapuštěného schodiště,

²⁷⁸ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 77–78. Více ke kultu Kybelé viz Srejović – Lalović – Janković 1978, 60–63.

vedoucího směrem vzhůru – z něj můžeme usoudit, že chrám měl dvě patra. V prostoru *celly* a jejím nejbližším okolí bylo nalezeno velké množství fragmentů sloupů (delších mramorových i masivnějších ze zelené brekcie), podle kterých můžeme celý chrám hypoteticky rekonstruovat. První varianta podle N. Duvala předpokládala, že chrám měl dvě patra a každé z nich podpíral jiný druh sloupů – tato rekonstrukce však neodpovídá klasické verzi římského chrámu podle Vitruvia.²⁷⁹ Spolu s faktem, že chrám měl trojitý vchod, tak dnes existují dvě možné rekonstrukce – první zobrazuje trojlodní chrám, kde se boční křídla, podpírané nižšími sloupy z brekcie, nacházejí níže než samotná *cella s pronaem*; tato verze se podobá Diocletianovu chrámu ve Spalatu, i přes jeho odlišný tvar.²⁸⁰ Druhá rekonstrukce pracuje se střechou přesahující až nad boční křídla, podpíranou vysokými mramorovými sloupy, které tvořily sloupořadí kolem chrámu; podobně byl uspořádán Hadriánův chrám v Efesu.²⁸¹ Dosud není zcela jisté, která z těchto rekonstrukcí je správná (Obr. 31).

Uprostřed chrámového pódia byl objeven zahloubený *stereobat*, určitý typ krypty přístupný po schodišti z *celly*. *Stereobat* tvořily dvě místnosti o rozměrech asi 30,2 m x 21,7 m, s valenou klenbou a čtyřmi okny kuželovitého tvaru, zužujícími se směrem ven. Na základě fragmentů soch, objevených jak v prostoru *celly*, tak i ve *stereobatu*, můžeme předpokládat, že krypta byla zasvěcena chthonickým božstvům – jak naznačuje socha mladíka a dívky držící pochodeň – zatímco samotný chrám byl zřejmě zasvěcen kultu císaře, jak nasvědčují fragmenty kolosální sochy císaře; spolu s ní byly nalezeny také sochy Jupitera a Hercula. Oba chrámy ve Felix Romulianě tak sdílí jistou dualitu – v jejich kryptách byla uctívána podzemní božstva a v nadzemním prostoru zase římsští bohové, spolu s kultem tetrarchy. Toto zasvěcení je spíše prezentační, určené pro veřejnost.²⁸²

Spolu s odkrytými a rekonstruovanými základy dvou chrámů byly v jihozápadním rohu Felix Romuliany objeveny také základy neobvyklé „křížové“ budovy, o níž se soudí, že také sloužila sakrálním účelům (Obr. 32). Ohrazený čtvercový dvůr o

²⁷⁹ Duval 1987, 80; Vitruvius, *De architectura* III, 4, 4.

²⁸⁰ Existence takového typu chrámu byla potvrzena po odkrytí chrámového okrsku v současné čtvrti Altbachtal v Augustě Treverorum (Ward-Perkins 1974, 234).

²⁸¹ Ward-Perkins 1974, 280.

²⁸² Srejšović – Lalović – Janković 1978, 62.

straně 31,50 m má ve svém středu stavbu tvořící tvar kříže – větší místnost uprostřed a šest dalších místností uspořádaných okolo ní. Centrální místnost má 41,60 m², menší místnosti okolo ní asi 28,30 m². V jednotlivých místnostech byly nalezeny mozaikové podlahy a na jejich stěnách stopy po freskách.²⁸³ Podobně dekorovány byly obytné a reprezentační prostory Galeriova Paláce 1, což podporuje teorii, že se jednalo o důležitou budovu, u níž ale neznáme účel. D. Srejović navrhuje, že se může jednat o svatyni zasvěcenou Galeriově matce Romule – křížové uspořádání budovy nasvědčuje jejímu sakrálnímu charakteru a ohrazený prostor okolo ní evokuje *temenos*.²⁸⁴ U. Wulf-Rheidt zase poukazuje na podobně uspořádané místnosti v paláci na Palatinu nebo v komplexu Piazza Armerina, které jsou pokládány za *triclinia*.²⁸⁵

5.3.4 Mausolea

Posvátný okrsek se u Felix Romuliany nachází mimo samotný komplex, na blízké hoře Magura (Obr. 33). Zde byly vybudovány dva tumuly – pro císaře a jeho matku – doplněné dvěma mausolei určenými k funerálním obřadům. Celý okrsek symbolicky uzavírá tetrapylon sloužící jako vstup; předpokládáme, že skrze něj procházela cesta od Felix Romuliany. Ze všech staveb na hoře Magura se dodnes zachovaly pouze základy a fragmenty výzdoby, podle kterých můžeme odhadnout předpokládaný vzhled.

Obě mausolea těsně přiléhají ke svým tumulům (Obr. 34) – podle nich jsou označovány jako Mausoleum 1 (na nejvyšším bodě Magury) a Mausoleum 2 (umístěné asi 45 m jihovýchodně). Mausoleum 1 má čtvercové pódium z vápencových bloků o hraně 9,45 m a 3,60 m vysokou, na které se dochovala část vnitřní výplně zdí. V těle pódia byla nalezena kruhová krypta o průměru cca 4,90 m. Na základě zdíva a architektonických elementů nalezených v okolí můžeme odhadnout, že Mausoleum 1 byl *octagon* asi 11 m vysoký, s kruhovou *cellou* a

²⁸³ Srejović 1985, 53–54; Vasić 1997, 19.

²⁸⁴ Srejović 1985, 62–63.

²⁸⁵ Wulf-Rheidt 2007, 71–72.

střechou pyramidového tvaru; ideální rekonstrukce podle M. J. Johnsona uvádí, že mausoleum mělo dvě patra, se schodištěm táhnoucím se podél vnitřní zdi (Obr. 35).²⁸⁶ Svou strukturou tak připomíná *octagon* v Pule, Tor de Schiavi na *via Prenestina* nebo i samotný Pantheon v Římě. Mramorové a porfyrové úlomky v prostoru *celly* dosvědčují, že mausoleum mělo bohatou vnitřní výzdobu ve formě obkladů, reliéfů a mozaik.²⁸⁷

Z Mausolea 2 se nám dochovalo neobvyklé dvanáctiboké pódium (tzv. *dodecahedron*) o průměru asi 5,65 m, z bloků vápence a pískovce spojených maltou. V něm se nachází krypta o rozměrech 3,18 m x 2,26 m x 3,25 m – stěny tvoří samotné vápencové bloky pódia, strop je zděný, takže celá krypta při pohledu zvnějšku připomíná sarkofág; z *celly* mausolea do ní vedlo točité schodiště. Dochovaná část obvodových zdí mausolea je také z cihel, celková výška mausolea je odhadována asi na 11 m. Podle nalezených mramorových patek sloupů můžeme odvodit, že mausoleum mělo v prvním patře krytou kolonádu a uvnitř bylo opět bohatě zdobeno obklady a reliéfy. Ideální rekonstrukce, zhotovená na základě nálezů D. Srejoviće a M. Vasiće, se podobá Diocletianově mausoleu ve Spalatu (Obr. 36).²⁸⁸

Je otázkou, zda obě mausolea sloužila pouze k uctívání císaře a Romuly, nebo zda v nich byla skutečně uložena jejich těla. Přítomnost krypt pod oběma mausolei by svědčila pro možnost uložení, ale v kryptách nebyly objeveny žádné stopy po ostatcích ani po sarkofágu. V každém z tumulů byl objeveno dřevěné pohřební lůžko, které bylo spolu s pohřební výbavou očividně spáleno ještě před zasypáním samotného tumulu – to naznačuje, že zde byli Galerius s Romulou zpopelněni. Vzhledem k jejich značnému poškození to zřejmě nikdy nebudeme vědět jistě, ale můžeme předpokládat, že Mausolea 1 i 2 sloužila k blíže neurčeným rituálním obřadům, spojeným s jejich *apotheozou*.²⁸⁹

5.3.5 Dekorace palácového komplexu

²⁸⁶ Johnson 2009, 78–80.

²⁸⁷ Srejović – Vasić 1993, 72–81, 98–103.

²⁸⁸ Srejović – Vasić 1993, 89–101.

²⁸⁹ Srejović – Vasić 1993, 125–126; Popović 2011, 141–158.

Důraz na božskost a nesmrtelnost císaře se projevuje všude v palácovém komplexu – zejména v jeho architektonickém zdobení a použitých dekoracích. Dochovala se velká část dekorací z okolí bran, především geometrické, florální a figurální motivy. Geometrické vzory byly užívány především k orámování oken a bran, zatímco florální motivy se vyskytují buď ve formě jednoduchých, stylizovaných vzorů (palmety, rosety, vejcovce nebo akantové listy) na hlavicích sloupů, *archivoltách* a pásech lemujících okna, nebo jako součást reliéfů; nejužívanějším motivem jsou hrozny, většinou v kombinaci s *kanthary*. Tento motiv je spojen s kultem boha Dionýsa, jehož ikonografie se objevuje v celé Felix Romulianě – toto božstvo se zde objevuje na reliéfech, na mozaikách i jako sochy. Galerius tak zřejmě symbolicky odkazoval na své vlastní zbožštění – Dionýsos, stejně jako Galerius, se narodil lidské matce (zde Romule) a později se stal bohem. Tyto symboly božstva připomínají Diocletianovo „zasvěcení“ paláce ve Spalatu bohu Jupiterovi.²⁹⁰

Odkazy na Dionýsovův kult se objevují i v dochovaných reliéfech, například na *pilastru* objeveném poblíž východní brány, na němž jsou zobrazeni dva fauni (spolu se dvěma dalšími neidentifikovatelnými postavami) trhající hrozny (Obr. 37). Další fragment reliéfu byl nalezen poblíž lázní v jihovýchodním rohu komplexu – předpokládá se, že dříve byl součástí výzdoby lázní. Postava na ní byla identifikována jako Ariadna, se kterou se podle legendy bůh Dionýsos oženil. Kult boha Dionýsa byl zřejmě součástí oficiální císařské ideologie – odkazy na Dionýsa a jeho atributy jsou doloženy i v *sedes imperii* v Thessalonické a Sirmiu, kde Galerius pobýval.²⁹¹ Spolu se symboly boha Dionýsa se objevují i znázornění Galeriových úspěchů – zřejmě nejznámější je *pilastr* s okřídlenou Victorií a tetrarchy stojícími v rámu nad ní (Obr. 38) nebo fragment *archivolty* s tetrarchou oblečeným ve zbroji. Ve Felix Romulianě se tak mísí ideologie císařského božstva, reprezentovaného Dionýsem, se znázorněním Galeriana jako tetrarchy.

Dionýsos, spolu s dalšími božstvy, je prezentován i ve formě soch. Největší počet fragmentů byl nalezen ve Velkém chrámu – byla zde odkryta hlava a ruka sochy

²⁹⁰ Živić 2011, 107–113.

²⁹¹ Živić 2011, 109.

Hérakla, tři mužská torza, interpretovaná jako Dionýsos, Apollón a satyr, hlava mladého chlapce (zřejmě Dionýsa) a fragment paže svírající pochodeň, patrně součást kultovní sochy umístěné v kryptě Velkého chrámu.²⁹² Všechny sochy jsou podle stylu kopiemi známých řeckých originálů²⁹³ a dle kvality užitého mramoru a jeho zpracování je zhotovil zkušený řemeslník. Kromě soch bohů máme dochovaných několik soch Galeria jako neomezeného vládce – zřejmě nejznámější jsou fragmenty hlavy a ruky držící koule z červeného porfyru, objevené při průzkumu lázeňského komplexu (Obr. 39). Hlava je ozdobená vavřínovým věncem, který upomíná na Galeriovo vítězství nad Peršany v roce 298, a koule v ruce znázorňuje svět – Galerius je zde vyobrazen jako *Pantokrator* („Vládce světa“); tento model císaře jako vládce celého známého světa byl prosazován především v závěrečných letech tetrarchie.²⁹⁴ Další fragmenty sochy zřejmě nadživotní velikosti zachycují Galeria v plné zbroji – dochovala se část paže s páskou nebo mašlí svírající štít a fragment nadrozměrného torza s pancířem.

Nejslavnější dekorací odkrytou ve Felix Romulianě jsou patrně komplikované mozaikové panely, užitě téměř v každé místnosti Paláce 1 a v menší míře i v lázeňském komplexu. Mozaiky byly nalezeny jak na podlahách jednotlivých místností (převážně geometrické vzory), tak i na stěnách (figurální motivy); díky svému kvalitnímu zpracování se dochovaly téměř bez poškození. Nejběžnějším geometrickým motivem je série osmiúhelníků táhnoucí se diagonálně přes podlahu, doplněná různými vlnkovými a uzlovými motivy, někdy i se stylizovanými květy. Tento motiv byl odkryt na největší geometrické mozaice, umístěné na podlaze nejjižnější haly Paláce 1. Komplexita těchto ornamentů připomíná mozaiku z Thessaloníké, která je zřejmě nejbližší analogií geometrických mozaik z Felix Romuliany.²⁹⁵ Dlouhá mozaika tvořená sérií propojených osmiúhelníků a kruhů, v jejichž středu se střídají čtvercové, uzlové, šachovnicové a lístkové motivy, vyplňovala celou podlahu severní haly, včetně apsidy (Obr. 40). Obdobné mozaikové vzory nejsou příliš časté a jejich zpracování odpovídá dílnám

²⁹² Srejović 1983, 78.

²⁹³ Například předlohou pro sochu Hérakla mohl být, dle úpravy vousů a realistických rysů obličeje, tzv. Hérakes Farnese od Lýssipa (Lippold 1950, 101).

²⁹⁴ Živić 2011, 122–123.

²⁹⁵ Kolarik 2006, 164–167.

z Východu.²⁹⁶ Z figurálních motivů jsou zřejmě nejznámější tzv. *Skákající leopard* nebo *Venatores* (bojovníci zápasící s divokými zvířaty v aréně) umístění naproti vstupu do nejsevernější dlouhé haly.²⁹⁷ V severní hale s apsidou byli na zdi vedle vstupu odkryti *Dionýsos s leopardem* (Obr. 41) a značně poškozený *Pes v krajině*. Kompozice, barva a styl užitý pro tyto panely nám napovídají, že mozaiky ve Felix Romulianě napodobují klasický helenistický styl z 2. – 1. stol. př. Kr.²⁹⁸ Jejich role očividně není pouze dekorativní, ale také narativní, s ideologickým pozadím – jak nasvědčují vyobrazení Dionýsa a s ním spojovaných leopardů, které zapadají do ikonografie prostupující celou Felix Romulianou. Je zřejmé, že Galerius dedikoval Felix Romulianu Dionýsovi, stejně jako Diocletianus svůj palác ve Spalatu Jupiterovi, a propojil tak oficiální císařskou ideologii s prezentací sebe sama jako božského tetrarchy.²⁹⁹

5.4 Srovnání abdikačních paláců

Již z vnějšího srovnání můžeme říci, že oba abdikační paláce zřetelně vychází z jednotného vzoru. Diocletianus i Galerius se v průběhu výstavby svých paláců inspirovali vojenskými tábory a pravidly jeho výstavby – komplexy jsou situovány na snadno bránitelném místě a silně opevněny. Diocletianův palác jižní stranou přiléhal k moři a Felix Romuliana byla vybudována mezi dvěma řekami.³⁰⁰ Masivní hradby se strážními ochozy na vnitřních stranách doplňují strážní věže po celém obvodu. Jediný rozdíl je v jejich umístění – věže ve Spalatu přiléhají z vnější strany k hradbám, zatímco ve Felix Romulianě částečně zasahují dovnitř opevnění.³⁰¹ Otázkou zůstává, proč byla tato obranná opatření nutná. Při trvajícím neklidné vojenské situaci, zejména co se týče blízkých podunajských hranic a oblasti Balkánu, kde se stále pohybovaly gótské kmeny, se zdá zapojení obranných prvků

²⁹⁶ Kolarik 2006, 166–167.

²⁹⁷ Oba panely jsou dnes uloženy v Národním muzeu v Zaječaru.

²⁹⁸ Bruneau 1972.

²⁹⁹ Živić 2011, 128–137.

³⁰⁰ Z východu ji obtékala řeka Timok, která se po asi 80 km směrem k severu vlévá do Dunaje.

³⁰¹ Tento obranný systém, s věžemi „předsazenými“ před samotné hradby, se jako nejefektivnější používal celé 4. stol. (Sodini 1997, 478–518).

logickým krokem. Ještě v letech 293–295 musel Diocletianus zasahovat na dunajské hranici, kde se střetli Gótové s germánskými Karpy a Bastrany.³⁰²

Stejně jako vojenské tábory měly oba abdikační paláce dvě hlavní brány, které propojovala hlavní ceremoniální ulice procházející přímo středem komplexu a pomyslně jej rozdělovala na dvě poloviny. Stejně jako u vojenských táborů, i v Diocletianově abdikačním paláci můžeme najít důležitou stavbu (ve vojenských táborech se zpravidla jedná o *principium*) označující střed komplexu a místo křížení hlavních ulic – zde je to tetrapylon, označující křižovatku v místě, kde se stýkají obě kolonádové ulice.³⁰³ Ve Felix Romulianě obdobná stavba není doložena – buď dosud nebyla odkryta, nebo od ní bylo po úpravě plánů komplexu upuštěno.

Díky své osově symetrii mohou být stavby abdikačních paláců plánovaně rozděleny – v jedné polovině komplexu se nachází obytná a reprezentační část, zatímco druhá polovina je relativně prázdná; zde se předpokládají méně trvalé stavby hospodářského charakteru. I tím se abdikační paláce podobají vojenským táborům – v jedné polovině jsou umístěny obytné a reprezentační stavby (jako *praetorium* a *contubernia* pro vojáky) a v druhé skladovací a výrobní prostory (*horrea* a *fabricae*). U Diocletianova paláce ve Spalatu jsou reprezentační místnosti umístěny v jižní polovině komplexu, zatímco v severní části se patrně nacházely hospodářské budovy, jako *horrea*, sklady a ubytovny pro pracovníky.³⁰⁴ Toto uspořádání se podobá Libaniovu popisu paláce v Antiochii, kde byla část komplexu také postavena jako samostatně fungující „nové město“.³⁰⁵ Stejné rozdělení na hospodářskou a obytnou část pozorujeme i ve Felix Romulianě, ačkoliv zde není osově uspořádání komplexu tak výrazné (hlavní cesta zde sloužila spíše jako komunikace a nebyla lemována kolonádou) – zde jsou zemědělské budovy umísťovány do jižní části komplexu, kde byly také odkryty základy *horrea* a několika dalších neidentifikovatelných budov, přestože jejich rozmístění je nahodilejší než ve Spalatu. Její „nesymetrické“ uspořádání by mohlo být

³⁰² Viz. Anonym: *Chvalořeč na Constantia Chlora* VIII, 5.1. Klid na dunajské *limes* pak panoval až do 20. let 4. stol., kdy se tetrarchie definitivně rozpadla a bývalí Diocletianovi nástupci proti sobě organizovali vojenské jednotky, včetně pomocných žoldnéřských oddílů (Doležal 2008, 99–100).

³⁰³ V tomto ohledu se Diocletianův palác nejvíce podobá vojenskému táboru Drobeta (dnes Drobeta – Turnu Severin) postavenému císařem Trajánem ve 2. stol. (Wilkes 1986, 60).

³⁰⁴ Vzhledem k poloze Diocletianova paláce na okraji města můžeme předpokládat, že poblíž komplexu se nacházela obdělávaná císařská půda.

³⁰⁵ Libanius, *Or.* XI, 201.

vysvětleno tím, že Felix Romuliana byla budována postupně a plán stavby se v průběhu času měnil, zatímco Diocletianův palác vznikl v jediném stavebním období.

Vnitřní zástavba obou komplexů je pro svou výstavnost připodobňována spíše ke stavbám, které jsou součástí císařských *vill* období raného principátu.³⁰⁶ Reprezenační a obytné prostory jsou od sebe odděleny, obdobně jako v *sedes imperii*. V Diocletianově paláci jsou veřejné prostory, jako vestibul a *triclinium*, umístěny ve východním křídle, zatímco místnosti pokládané za soukromé císařské pokoje byly nalezeny v zadní části západního křídla. Z obou křídel se nám bohužel dochoval pouze suterén s podpůrnými pilíři a část vnějších zdí v prvním patře. Ve Felix Romulianě byly všechny oficiální místnosti, včetně trůnního sálu a *triclinií*, situovány v samostatném palácovém křídle (Palác 1); pro jeho účel svědčí jeho rozloha (4000 m²) a množství mozaikových panelů na zdech i podlahách jednotlivých místností. Obytné prostory se nachází v menším komplexu (Palác 2) východně od Paláce 1, s nímž byly patrně propojeny krytou koridorovou chodbou. V obou abdikáčnických palácích je doložena i přítomnost lázní, obdobně jako v *sedes imperii*. V Diocletianově paláci byly odkryty dva lázeňské komplexy – jeden ve východním křídle, patrně veřejný, druhý v blízkosti soukromých císařských pokojů, a tedy určený pro císařovu soukromou potřebu (*balnea*). Tyto lázně jsou unikátní tvarem svých místností a byly objeveny až po novém archeologickém průzkumu severní části západního křídla paláce.³⁰⁷ Ve Felix Romulianě se lázně nachází v jihovýchodním rohu komplexu, na nejnižší úrovni terénu. Uspořádání jednotlivých místností je klasicky římské, po vzoru Trajánových lázní v Římě, a spolu s umístěním to naznačuje, že se také jednalo o soukromé lázně.³⁰⁸ To potvrzuje i nález geometrických mozaikových vzorů (v několika případech doplněných zlatou spojovací pastou) na podlahách jednotlivých místností nebo *niky* v západní kruhové místnosti, patrně určené pro sochy bohů spojených s čistotou nebo pro reliéfní výzdobu – jediný reliéfní panel, nazvaný Spící Ariadné, byl vykopán poblíž lázeňského komplexu.³⁰⁹

³⁰⁶ Ulrich – Quenemoen 2014, 118.

³⁰⁷ Marasović 1976, 225–230.

³⁰⁸ Yegül 1992, 43.

³⁰⁹ Čanak-Medić – Stojković-Pavelka 2011, 100–101.

Jedním z prvků, který je pro abdikační paláce charakteristický, je přítomnost chrámů, zasvěcených bohům, se kterými se tetrarchové ztotožňovali. U Diocletiana je to Jupiter – jeho chrám, spolu s menšími chrámy zasvěcenými patrně Kybelé a Venuši, byl objeven v samostatném okrsku v západní části paláce. Dochovaná reliéfní plastika v podobě rostlinných motivů, vzorů blesků a hlav zvířat a bohů potvrzují jeho dedikaci Diocletianovi, který se prezentoval jako personifikace Jupitera. Ve Felix Romulianě máme doloženy dva chrámy – D. Srejović uvádí, že *prostylos* funkčně spojený s Palácem 1 byl privátním chrámem pro císaře a jeho blízké, zatímco *peripteros* v jižní části komplexu sloužil pro veřejné obřady.³¹⁰ V pódiu obou chrámů byly objeveny krypty, které patrně sloužily k rituálům spojeným s chtonickými božstvy, zatímco v samotných *cellách* byli uctíváni římsští bohové; architektonická výzdoba a dochované plastiky tomu nasvědčují. Severnější Malý chrám se svými rozměry i vzhledem značně podobá Jupiterovu chrámu ve Spalatu, naopak jižní Velký chrám uspořádáním sloupů připomíná spíše východní syrské chrámy.³¹¹

Unikátním prvkem abdikačních paláců jsou císařská mausolea, která sloužila zároveň jako prostor pro uložení císařova těla a místo k uctívání jeho kultu jako zbožštělého vládce. Pro mausolea v obou palácích je vyhrazen samostatný posvátný okrsek – v paláci ve Spalatu je ohrazené křídlo s Diocletianovým mausoleem součástí zástavby v jižní polovině komplexu, zatímco ve Felix Romulianě je *temenos* s Galeriovým i Romuliným mausoleem umístěn mimo komplex na blízké hoře.³¹² Zatímco Diocletianovo mausoleum patří mezi nejzachovalejší císařské hrobky, mausolea ve Felix Romulianě byla (i s přidruženými tumuly) zbořena a dodnes se ve větší míře dochovala pouze pódia a část vnějších zdí. I tak ale můžeme na základě předpokládané rekonstrukce, stanovené D. Srejovićem a M. Vasićem,³¹³ říci, že mausolea v obou abdikačních palácích byla oktogonálního tvaru (zřejmě inspirovaného římským Pantheonem) s kupolovitou střechou z vnější strany protaženou do jehlanu a s kryptou

³¹⁰ Srejović 1995, 297–310.

³¹¹ Ward-Perkins 1970, 284, 312.

³¹² Obdobné „oddělení“ císařského paláce a císařského mausolea následně nacházíme i v komplexu Šarkamen (Popović *et. al.* 2005, 19–48).

³¹³ Srejović – Vasić 1993, 89–101.

zabudovanou do těla pódia. Výzdoba *celly* se zádušní tematikou a nález zlomku zdobeného sarkofágu v kryptě Diocletianova mausolea dosvědčuje, že zde byl Diocletianus po smrti pohřben. Není jasné, zda krypty pod mausolei ve Felix Romulianě také sloužily k uložení těl Galeria a Romuly – přítomnost tumulů, spolu s nálezem ohněm poškozené pohřební výbavy, nasvědčuje tomu, že jejich ostatky byly zpopelněny, vzhledem k úrovni poškození obou mausoleí však nemůžeme říct, zda byl popel následně ponechán v tumulech, či uložen do krypt. Podle zádušních darů v tumulech a zlomků architektonických dekorací, nalezených v okolí obou mausoleí, I. Popović předpokládá, že mausolea byla určena k vykonávání zádušních obřadů oslavujících zbožštění Galeria a jeho matky.³¹⁴

³¹⁴ Popović 2011, 145–158; Srejšović 2011, 163–165.

6 Srovnání *sedes imperii* a abdikačních paláců

Dodnes se nám z předpokládaných čtyř abdikačních paláců dochovaly pouze dva a na takto malém vzorku je obtížné provést srovnání. U *sedes imperii* nám vzájemné porovnání ztěžuje různá úroveň archeologické prozkoumanosti jednotlivých komplexů a přestavby jednotlivých staveb v průběhu následujících století – kvůli tomu, že císařské paláce byly po pádu tetrarchie i nadále využívány (i když charakter a účel jednotlivých staveb se často měnil), je obtížné rozlišit, která fáze stavby spadá do období tetrarchie a co už jsou pozdější přístavby.

Nicméně lze provést vizuální srovnání *sedes imperii* i abdikačních paláců – jejich formy, uspořádání jednotlivých staveb i jejich vzhledu; dochované dekorace jednotlivých komplexů nám zase poskytnou vhled do ideologie, kterou měla císařská sídla reprezentovat.

Nejzřetelnější rozdíl mezi palácovými komplexy v *sedes imperii* a abdikačními paláci spočívá v jejich umístění a formě. Paláce nacházející se v *sedes imperii* jsou integrální součástí města. Kvůli jejich výstavbě byla stržena značná část veřejné zástavby a jejich rozloha, omezená pouze městskými hradbami či blízkostí moře, může dosahovat až 20 ha. Naopak abdikační paláce byly zbudovány jako samostatné komplexy mimo města a dosahují rozlohy maximálně 5 ha; svou menší velikostí také vyvolávají dojem větší „kompaktnosti“ než *sedes imperii*. Kvůli stále přetrvávajícím hrozbám vojenských útoků byly abdikační paláce obehnané mohutnými hradbami doplněnými strážními věžemi, kvůli čemuž byly, zejména v raných fázích svého výzkumu, nesprávně považovány za vojenské tábory. Je patrné, že oba abdikační paláce disponují prvky převzatými z vojenských táborů, což je jeden z výrazných rozdílů oproti *sedes imperii*.

Jak bylo popsáno v předešlých kapitolách, mezi *sedes imperii* a abdikačními paláci můžeme najít značné paralely, zejména co se týče veřejné, reprezentační části palácového komplexu; jiné stavby však lze najít pouze v abdikačních palácích (mausolea), respektive v *sedes imperii* (cirky). V následující tabulce (Tab. 3), kterou

sestavila V. Jaeschke, autorka shrnuje, které stavby jsou charakteristické pro *sedes imperii* a které zase pro abdikační paláce.³¹⁵

Rezidence	Trůnní sál	Hippodrom/Cirkus	Lázně	Chrámý	Mausoleum
Antiocheia	X	X	X	--	--
Aquileia	X(?)	X	--	--	--
Augusta Treverorum	X	X	X	--	--
Níkomédie	X	X	X	--	--
Mediolanum	X	X	X	--	X(?)
Serdica	X(?)	X	X	--	--
Sirmium	X(?)	X	--	--	--
Thessalonické	X	X	X	X(?)	X(?)
Felix Romuliana	X	--	X	X	X
Spalato	X	--	X	X	X

Tab.3: Přehled staveb vyskytujících se v *sedes imperii* i abdikačních palácích (podle Jaeschke 2019, 246).

Jak je z této tabulky patrné, v abdikačních palácích se setkáváme s císařskými mausolei a chrámý zasvěcenými proklamovaným bohům tetrarchie – jejich přítomnost v *sedes imperii* nemůžeme doložit. Dalším rozdílem oproti *sedes imperii* je nepřítomnost cirků (či hippodromů) – jelikož již nebylo třeba, aby císař veřejně vystupoval před lidem, jeho úlohu v abdikačních palácích patrně do určité míry převzaly haly ve veřejné části paláců či lázeňské komplexy.

Jak v *sedes imperii*, tak v abdikačních palácích nacházíme dlouhé haly, označované jako přijímací haly (nebo také trůnní sály). Trend dříve prezentovaný v císařských villových komplexech z období principátu se stal hlavní součástí nových rezidencí

³¹⁵ Jaeschke 2019, 245–247.

a nejlépe odráží nástup dominátu.³¹⁶ Nejlépe zachované přijímací haly v *sedes imperii* máme z Thessalonické či Augusty Treverorum. U. Wulf-Rheidt tyto haly označuje jako *aulae*, svou délkou a apsidovým zakončením připomínají trůnní sál z Domu Flavia na Palatinu. Haly v Augustě Treverorum i Thessalonické jsou vnitřně členěné sloupy a v obou případech bezprostředně na halu navazuje dvůr s *peristylem*. V Diocletianově paláci ve Spalatu byla v jižní části komplexu odkryta hala stejného půdorysu, pokládána za trůnní sál, hned vedle otevřeného vestibulu.³¹⁷ Hala zakončená apsidou byla objevena také v severní části Galeriova palácového komplexu – nicméně M. Vasić uvádí, že tato hala mohla sloužit i jako *triclinium*.³¹⁸ Oba tyto trůnní sály mají, jak uvádí V. Jaeschke,³¹⁹ jen čtvrtinovou velikost oproti těm odkrytým v Thessalonické (1238 m²) nebo Augustě Treverorum (1430 m²), ale i v abdikáčnících palácích císaři očividně potřebovali prostory pro oficiální ceremonie či přijímání oficiálních návštěv. Archeologické doklady nasvědčují tomu, že přijímací sály byly bohatě zdobeny – z Felix Romuliany máme doloženy mramorové obklady pocházející ze stěn, podobné těm v Thessalonické, spolu s mozaikou na podlaze, která zase připomíná *opus sectile* odkryté v Augustě Treverorum.³²⁰

Další stavbou, kterou mají společnou jak *sedes imperii*, tak i abdikáčnících paláce, jsou lázně. Lázeňské komplexy byly objeveny ve všech sídelních městech, vyjma lázní v Sirmiu a Aquilei, jež byly vybudované v pozdějším období.³²¹ V *sedes imperii* budovali tetrarchové monumentální veřejné komplexy (*thermae*) o rozloze více než 10 ha s nejdůležitějšími prostory (jako *frigidarium*, *tepidarium* a *caldarium*) uspořádanými v jedné přímce za sebou a prostory jako *praefurnium* nebo *apodyterium* okolo nich. Stejně uspořádané byly také lázně v abdikáčnících palácích, ovšem měly značně menší rozměry. Jak můžeme usoudit podle výstavných mozaikových podlah nalezených v prostorech lázní ve Felix Romulianě, jednalo se o *balnae*, určené pro poměrně úzký okruh císařových hostů. Nebo, jako v případě

³¹⁶ Wulf-Rheidt 2013, 16.

³¹⁷ Ward-Perkins 1970, 454.

³¹⁸ Vasić 2007, 72.

³¹⁹ Jaeschke 2019, 277.

³²⁰ Kuhoff 2001, 774.

³²¹ Lázně v Sirmiu zbudoval Licinius po rozpadu tetrarchie, lázně v Aquilei zase Konstantin Veliký (Jaeschke 2020, 292–294; von Hesberg 2006, 149).

lázní v Diocletianově paláci, byly součástí paláce dva lázeňské komplexy – jeden veřejný, určený pro císařovy hosty, a druhý soukromý, pouze pro císaře a jeho rodinu. Oba měly, dle objevených fragmentů architektonických ozdob, bohatou interiérovou výzdobu.³²²

Sakrální stavby jsou sice doloženy i v *sedes imperii*, ale zde se jedná o chrámy, které jsou součástí městského centra, nikoliv paláce. Severně od paláce v Augustě Treverorum byl odkryt okrsek se základy několika chrámů, ale ty byly datovány až do 4. stol.; stejně tak kostely v Níkomédii a Antiochii nechal vystavět až Konstantin Veliký. Chrámy, které jsou součástí palácového komplexu, tak byly doloženy pouze v abdikačních palácích – ve Spalatu byl vybudován Jupiterův chrám, spolu se dvěma *monopteroi* a ve Felix Romulianě byly odkryty dva chrámy, vybudované ještě před rozšířením původního stavebního plánu. Nové architektonické elementy, jako střecha přetažená až na *portikus* nebo kombinování různých materiálů pro sloupy, jsou charakteristické pro architekturu tetrarchie a zřejmě se udržely i nějakou dobu po jejím rozpadu – ideální rekonstrukce Velkého chrámu je obdobná jako chrámy ve čtvrti Altbachtal v Augustě Treverorum, datované do konstantinovského období.³²³

Unikátní stavbou náležející pouze abdikačním palácům je císařské mausoleum – ve Spalatu je integrální součástí komplexu, Diocletianovo mausoleum bylo vybudováno v odděleném křídle paláce. Přestože se stále vedou spory o to, jak a zda byl v kryptě pod mausoleem umístěn císařský sarkofág, dle výzdoby se zádušní tematikou jde skutečně o císařské mausoleum.³²⁴ Mausolea ve Felix Romulianě tvoří, spolu s přidruženými pohřebními tumuly, posvátný okrsek na blízkém kopci. V žádném ze *sedes imperii* nebyla podobná stavba dosud nalezena a centrála v Thessalonické ani údajné Maximianovo mausoleum v Mediolanu nemohou být považovány za skutečné císařské mausoleum. V rotundě v Thessalonické nebyly nalezeny žádné známky toho, že by sloužila k uctívání císařského kultu nebo jako císařská hrobka a ze základů stavby, odkryté v Mediolanu, nemůžeme potvrdit, zda se skutečně jedná o mausoleum.³²⁵

³²² Yegül 1992, 43; Marasović 1976, 225–226.

³²³ Ward-Perkins 1970, 234.

³²⁴ Johnson, 2009, 59–60.

³²⁵ Papagiannopoulos 2016, 34–36; Johnson 2009, 70–71.

Jak tedy vyplývá z celkového srovnání *sedes imperii* a abdikačních paláců, hlavní rozdíl spočívá v zapojení chrámů a císařského mausolea do integrální struktury paláce. Abdikační paláce vykazují mnohem silnější zaměření na propagaci císařského kultu a božstev, která jednotliví tetrarchové uctívali, ať už prostřednictvím místních chrámů a jejich výzdoby, nebo v rámci zádušních kultů v mausoleích. Diocletianus v chrámu ve Spalatu proklamoval Jupiterův kult – máme zde divadelní masky, masky představující personifikaci větru, figury erótů věnujících se lovu. Na medailonech, které zdobí stěny jeho mausolea, je císař zobrazen s věncem ve vlasech (*corona civica*), čímž je prezentován jako bůh nebo personifikace božstva, což ještě podporují postavy erótů podpírajících jeho medailon, kterými byla zdůrazňována jeho *apotheóza*. N. Cambi vidí ve spojení všech zádušních motivů důkaz, že mausoleum není jen místem, kde je Diocletianus pohřben, ale prostorem k uctívání císařského kultu – *templum divi Diocletiani*.³²⁶ Galerius ve Felix Romulianě obdobně propagoval kult Dionýsa a na základě nálezů z tumulů a výzdoby můžeme prokázat, že přidružená mausolea sloužila k rituálnímu uctívání zbožštěného Galeriana a jeho matky. V obou palácích tak došlo k propojení kultu „osobních“ božstev, se kterými se tetrarchové ztotožňovali, a kultu císaře, který byl uctíván po své *apotheóze*.

Jakkoliv se abdikační paláce svou architekturou a účelem jednotlivých staveb podobají komplexům v *sedes imperii*, můžeme konstatovat, že abdikační paláce vykazují mnohem silnější zaměření na prezentaci císaře – prostřednictvím osobních císařských mausoleí a dekorací palácového komplexu oslavují osobu císaře (a především jeho proklamované božství), která je vyzdvižena i faktem, že svému prvotnímu účelu nesloužily příliš dlouho. *Sedes imperii* také vykazují některé prvky vojenských táborů, jako jsou brány propojené hlavními ulicemi nebo významné stavby označující místa křížení hlavních cest, ale vzhledem k úpravám a přestavbám v následujících stoletích není tato podobnost tak výrazná jako u abdikačních paláců. I ty byly nadále využívány jako sídla, ale jejich uspořádání a architektura jednotlivých staveb se příliš nezměnila – maximálně byly nad základy původních budov postaveny nové stavby, jak tomu bylo ve Felix Romulianě u

³²⁶ Cambi 2005, 169–171; 2010, 187–190.

křesťanského chrámu postaveného nad Palácem 1.³²⁷ Palác ve Spalatu i Felix Romuliana nám tak přibližuje nejen stavební styly období tetrarchie, ale především soudobou mentalitu.

³²⁷ Vasić 1995, 313–323.

7 Závěr

Cílem mé práce bylo definovat *sedes imperii*, jejich účel a funkci a porovnat je s odlišným typem sídla tetrarchů, abdikačními paláci. U těchto paláců máme nicméně k dispozici pouze dva komplexy (ze čtyř předpokládaných), což značně znesnadňuje jejich analýzu. I tak se mi podařilo stanovit, že tyto abdikační paláce, i přes fakt, že se v nich setkáváme se stejnými typy staveb jako v *sedes imperii*, měly odlišnou formu a sloužily zčásti jinému účelu – to se demonstruje především v jejich vnějším vzhledu a uspořádání jednotlivých staveb, stejně jako v ideologii, prezentované skrze císařské monumenty a architektonické dekorace palácového komplexu.

V úvodním shrnutí politických a sociálních proměn v průběhu 3. stol. je patrné, že politická nejednotnost a krize víry v moc císaře, spolu s příklonem k monoteistickým kultům, vyvrcholila proměnou vnímání vládce – císař se vzdal zastaralé představy císaře jako prvního z občanů, která přetrvávala z dob *principátu*, a prezentoval se jako ničím neomezený vládce: *dominus*. S nástupem císaře Diocletiana tak vzniká jak nové politické uspořádání (tetrarchie), tak i nový kult císaře jako absolutistického vládce a vtělení některého z bohů (dominát).

Idea absolutistické vlády se odráží i v ustanovení nových sídelních měst. Ta plní úlohu jak nového politického centra, tak i aspekty ideologické. Jelikož po rozpadu centralizované vlády v průběhu 3. stol. Řím už jako hlavní centrum nedostačoval a bylo nutné, aby císaři osobně dohlíželi na jednotlivé *diecéze*, tetrarchové si vybudovali sídla přímo v daných oblastech: tyto komplexy, jež jsou integrální součástí zvoleného města, jsou v literatuře označovány jako *sedes imperii*. Přesun císařů z Říma do vlastních měst znamenal reformu politickou a ekonomickou a také proměnu vnímání samotného císařského sídla. Politická moc se nyní koncentrovala v rukou císaře a jeho *comitatu*: jak říká E. Mayer, „Řím je nyní tam, kde je císař“³²⁸ a tetrarchové svou moc prezentovali především výstavbou monumentálních palácových komplexů.

³²⁸ Mayer 2002.

Existuje několik podmínek, které musí každý komplex splňovat, aby mohl být nazýván *sedes imperii*: je v něm doložena přítomnost císaře v období jeho aktivního působení v *collegiu* tetrarchů; město, jehož součástí byl císařský palác, bylo hlavním centrem dané *diecéze* a nacházelo se na strategicky výhodné pozici v blízkosti hranic či na významné komunikaci; ve městě je také doložena císařská mincovna a stavby, které jsou součástí císařského paláce. V. Jaeschke, na jejíž definici *sedes imperii* stavím své závěry o sídelních městech, pokládá za „hlavní císařské rezidence“ Níkomédii, Mediolanum, Augustu Treverorum a Thessaloníké. Ostatní vyjmenovaná města jsou podle ní „dočasné rezidence“, jelikož císaři se zde zdržovali pouze krátké časové období; vzhledem k tomu, že splňují všechny dříve uvedené podmínky, je nicméně také počítá mezi *sedes imperii*. Je pravda, že když se podíváme na tabulku č. 1, můžeme odvodit, že rezidence jako Níkomédie nebo Augusta Treverorum byly užívány nepřetržitě i více než deset let, ale je zřejmé, že ve stejné době tetrarchové současně sídlili i v jiných *sedes imperii*.³²⁹ Na základě těchto údajů jsem dospěla k závěru, že by bylo zavádějící označovat některá *sedes imperii* jako „hlavní rezidence“ a jiná jako „dočasné“, vzhledem k tomu, že tetrarchové svá místa pobytu střídali dle toho, ve které oblasti museli vojensky zasahovat nebo které politické otázky museli vyřešit. Proto jsem ve své práci všechna uváděná *sedes imperii* nazývala pouze císařská sídla a za *sedes imperii* považuji jak rezidence obývané po delší časové období, jako je Níkomédie, Mediolanum, Augusta Treverorum a Thessaloníké, tak i rezidence navštěvované opakovaně, jako Aquileia, Antiocheia, Sirmium a Serdica.

Ve všech *sedes imperii* můžeme následně vysledovat obdobné stavby s prakticky identickými místnostmi – palácové komplexy disponující halami s apsidami (tzv. trůnní sály) či série propojených místností označovaných jako *triclinia*. K nejtypičtějším prostorům *sedes imperii* patří *cirkus* propojený přímo s palácovým komplexem – šlo o symbol císařovy moci a také o funkční prostor, kde se poddaní mohli stýkat s tetrarchou, aniž by se vládce musel příliš vzdálit ze svého paláce (což by mohlo narušit jeho prezentaci jako vzdáleného, božského vládce).

³²⁹ Barnes 1982, 49–56, 60–61.

V období druhé tetrarchie se setkáváme s dalším typem palácového komplexu, který byl vybudován pro zcela odlišné účely. Po završení dvacátého roku vlády měli císaři dobrovolně odstoupit ze své funkce, předat moc vybraným nástupcům a dožít v ústraní; k tomuto účelu si vystavěli tzv. abdikační paláce, z nichž se dodnes dochoval pouze Diocletianův palác ve Spalatu a Galeriovův palác Felix Romuliana. K. M. Swoboda definuje komplex ve Spalatu jako kombinaci vojenského tábora a klasické císařské *villy*, což je poměrně přesný popis; nicméně v těchto komplexech je doložena přítomnost císařských mausoleí, která u *vill* období principátu chybí.³³⁰ Felix Romulianu zase Č. Vasić ve své knize označuje jako Galeriovův palác, což může být poněkud zavádějící, jelikož palácové prostory jsou jen jednou součástí celého komplexu.³³¹ Lze je přeneseně přirovnat k prezidentskému sídlu po skončení volebního období – po svém odstoupení z funkce vládce vyžadoval, aby jeho soukromé sídlo naplňovalo jiné potřeby, jako touhu po soukromí nebo snahu o vlastní prezentaci.

Oba dochované abdikační paláce mají jednotnou formu, zcela odlišnou od *sedes imperii* – tvoří samostatný komplex mimo městskou zástavbu, obehnaný masivními hradbami. Jejich vnější vzhled i vnitřní uspořádání se značně podobá vojenským táborům, zejména hlavními ulicemi, vedoucími přes celý komplex, které jej pomyslně rozdělují na reprezentační a hospodářskou část. Architektura jednotlivých staveb nalezených v Diocletianově paláci i ve Felix Romulianě se značně podobá jak stavbám v *sedes imperii*, tak i v jiných pozdně antických komplexech. Stejně tak jsou součástí abdikačních paláců i lázně vybudované po vzoru klasických římských komplexů, ačkoliv oproti lázním v *sedes imperii* mají pouze zhruba pětinou rozlohu. Nicméně *cirkus* propojený přímo s palácovým komplexem zde již nenajdeme, oficiální styk císaře s lidem v abdikačních palácích již nebyl nutný.

Získané poznatky o jednotlivých stavbách palácového komplexu nakonec prokázaly, že abdikační paláce byly mnohem více zaměřeny na propagaci císařského kultu a bohů, které si jednotliví tetrarchové zvolili za své zosobnění. U Galeria to byl Dionýsos, u Diocletiana Jupiter – odkazy na každé z božstev se

³³⁰ Swoboda 1969, 149–159.

³³¹ Vasić 1993, 118–147.

projevují prostřednictvím architektonických dekorací, mozaik i ve formě soch. Spolu s „oficiální“ císařskou ideologií je v abdikčních palácích doložen kult zemřelého císaře, prezentovaný osobními císařskými mausolei. Můžeme tedy říct, že oba abdikční paláce měly značný symbolický podtext.

Diocletianův palác ve Spalatu i Galeriova Felix Romuliana byly budovány jako opevněná města s funkčními čtvrtěmi a architektonickými prvky očividně přejatými jak ze *sedes imperii*, tak i z jiných aristokratických rezidencí, ve kterých měl být dlouhodobě uctíván kult daného císaře. Vzhledem k tomu, že oba abdikční paláce byly dlouhodobě využívány i po rozpadu tetrarchie – Diocletianův palác se stal místem pobytu mnoha příslušníků nobility minimálně do 6. stol. a Felix Romuliana byla využívána jako opevněná základna pro vojenské jednotky až do pol. 5. stol. – můžeme říci, že jejich vliv přetrval i v rezidenční architektuře raně byzantinského období.

8 Literatura

Antické prameny

- Anonymus Valensiův = Anonymus Valensiův: *O původu císaře Konstantina*. Překl. J. Burian, B. Mouchová. In: *Synové slávy – oběti iluzí. Z pozdních římských panegyriků*. Antická knihovna 38. Praha 1977.
- Anonymus, *Chvalořeč na Constantia Chlora*. Překl. J. Nováková. In: *Antika v dokumentech II. Řím*. Praha 1961.
- Aurel. Vict., Epit. = Sextus Aurelius Victor: *Kniha o císařích*. Překl. J. Burian. In: *Héródianos: Řím po Marku Aureliovi*. Antická knihovna 30. Praha 1975.
- Cod. Theod. = Kodex Theodosiův. Překl. J. Nováková. In: *Antika v dokumentech II. Řím*. Praha 1961.
- Eutropius, Ad urb. con. = Eutropius: *Stručný přehled římských dějin od založení města*. Překl. B. Mouchová. In: *Eutropius a Festus: Stručné dějiny Říma*. Antická knihovna 77. Praha 2008.
- Historia Augusta, Božský Aurelianus = Historia Augusta. Překl. J. Burian, B. Mouchová. In: *Portréty světovládců II*. Antická knihovna 49. Praha 1982.
- Jordanes, Romana et Getica = Jordanes: *Gótské dějiny; Římské dějiny*. Překl. S. Doležal. Praha 2012.
- Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, De ceremoniis = Kónstantínos VII. Porfyrogennétos: *De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*. Srbský překlad E. Čušková. Skopje: Matica 2014.
- Lact., De mort. pers. = Lactantius: *O smrti pronásledovatelů*. Překl. M. Kučová. Litera Libera 2. Olomouc 2017.
- Lib., Or. = Libanius: *Libanius' autobiography (Oration 1)*. Anglický překlad A. F. Norman. Loeb Classical Library 478. Cambridge 1992.
- Malalas, Chron. = Ioannés Malalas: *Chronographia*. Německý překlad W. de Gruyter. Series Berolinensis 35. Berlin 2000.
- Mamertinus: *Oslava zrození císaře Maximiana*. Překl. J. Burian, B. Mouchová. In: *Synové slávy – oběti iluzí. Z pozdních římských panegyriků*. Antická knihovna 38. Praha 1977.

- Notitia Dignitatum. Překl. J. Nováková. In: *Antika v dokumentech II. Řím*. Praha 1961.
- Prokop., *De Aed.* = Prokopios z Kaisareie: *On Buildings*. Anglický překlad H. B. Dewing. Loeb Classical Library 343. London 1996.
- PseudoAurel. Vict., *Epit.* = PseudoAurelius Victor: *Liber de caesaribus: praecedunt Origo gentis Romae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de caesaribus*. Editoři R. Gründel, F. Pichlmayr. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae 1961.
- Tomáš Arcijáhen, *Historia Salonitana* = Tomáš Arcijáhen: *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Editor F. Rački. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Zagreb 1894.
- Veronský seznam. Překl. J. Nováková. In: *Antika v dokumentech II. Řím*. Praha 1961.
- Vitruvius, *De architectura* = Vitruvius: *Deset knih o architektuře*. Překl. A. Otoupalík. Praha 1953.
- Zonaras, *Epit.* = Johannes Zonaras: *Epitome historiarum*. Lat. překl. L. Dindorf, Ch. DuFresne DuCange. Berlin 1975.
- Zósimos, *Hist.* = Zósimos: *Stesky posledního Římana*. Překl. A. Hartmann. Odeon. Praha 1983.

Současné prameny

- Agtürk, T. S. 2018: A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors. *American Journal of Archaeology* 122(3), 411–426.
- Athanassiou *et al.* 2004 = Athanassiou, F. – Malama, V. – Sarandiou, M. 2004: The construction phases of the Oktogon of the Galerius palace complex in Thessaloniki (summary). *Arhaiologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki* 18, 239–254.
- Baldini-Lippolis, I. 2002: *La Domus Tardoantica. Forme e Rappresentazioni Dello Spazio Domestico Nelle Citta' Del Mediterraneo*. Bologna.
- Barnes, T. D. 1982: *The New Empire of Diocletian and Constantine*. London.
- Barnes, T. D. 1996: Emperors, panegyric, prefects, provinces and palaces (284 – 317). *Journal of Roman Archaeology* 9, 532–552.

- Barnes, T. 2011: *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Chichester.
- Bauer, F. A. 2013: *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und heilige Demetrios*. Regensburg.
- Belamarić, J. 1998: *The First Centuries of Christianity in Diocletian's Palace in Split*. Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Sup. 87-89 (III). Vatican-Split.
- Bland, R. 2012: Marks of value (certain and possible) on late Roman coins with intrinsic values (from Aurelian). In: Metcalf, W. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, 655–662.
- Bowman, A. K. 2005: Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284–305. *Cambridge Ancient History* 12, 67–89.
- Brandl, U. – Vasić, M. 2007: *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*. Mainz.
- Brenk, B. 1996: Innovation im Residenzbau der Spätantike. In: Brenk, B. (Hrsg): *Innovation in der Spätantike*. Reichert – Wiesbaden, 67–114.
- Brouwers, J. 2017: *Recycling old glory – The Arch of Constantine*. Dostupné online: <https://www.ancientworldmagazine.com/articles/recycling-old-glory-arch-constantine/> (navštíveno 2. 5. 2025).
- Bruneau, P. 1972: *Exploration archéologique de Délos*. Paris.
- Burian, J. 1994: *Římské impérium. Vrchol proměny antické civilizace*. Olomouc.
- Bulič, F. – Karaman, L. 1929: *Kaiser Diokletians Palast in Split*. Zagreb.
- Bužančić, R. 2014: The sanctuary of Diocletian's palace. *Historical inscriptions* 2014 (1-2), 107–125.
- Cambi, N. 2005: Antička baština Samostana sv. Frane u Splitu. *Adrias* 12, 135–159.
- Cambi, N. 2010: Dioklecijan u Splitu. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42, 169–194.
- Cameron, A. – Garnse, P. (eds.) 1998: *The Cambridge Ancient History, Vol. XIII: The Late Empire, A.D. 337-425*. Cambridge.
- Clauss, M. 2001: *Konstantin Veliký. Římský císař mezi pohanstvím a křesťanstvím*. Praha.

- Corcoran, S. 2012: Diocletianus. In: Barrett, A. A. (ed.): *Životy císařů*. Praha, 293–329.
- Cope *et al.* 1997 = Cope, L. – King, C. E. – Northover, J. P. – Clay, T.: Metal Analyses of Roman Coins Minted Under the Roman Empire. *British Museum Occasional Paper* 120. London.
- Čanak-Medić, M. 1978: Gamzigrad, kasnoantička palata. Arhitektura i prostorni sklop. *Saopštenja XI Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SP Srbije*, 1–241.
- Čanak-Medić, M. 1995: Spatial development of Romuliana within the Late Roman court architecture. In: Srejović, D. (ed.): *The age of tetrarchs*. Belgrade, 51–63.
- Čanak-Medić, M. – Stojković-Pavelka, B. 2011: Architecture and Spatial Structure of the Imperial Palace. In: Popović, I. (eds.): *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade, 49–106.
- Češka, J. 2000: *Zánik antického světa*. Praha.
- Čurčić, S. 1993: Late-antique palaces: the meaning of urban context. *Ars Orientalis* 23, 67–90.
- Čurčić, S. 2010: *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent (ca. 300 – 1550)*. Yale University Press, New Haven.
- Delonga, V. 2007: Split-Riva (južno pročelje Dioklecijanove palače. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4, 513–517.
- Delonga, V. – Bonačić, M. M. 2005: *17 u 8, arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače 1992 godine*. Split.
- Dintchev, V. 2007: The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period. In: Poulter, A. G. (ed.). *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*. Oxford: British Academy, 479–546.
- Djurić *et al.* 2018 = Djurić, B. – Jovanić, D. – Lazić, S. T. – Prochaska, W.: The Stones of Felix Romuliana (Gamigrad, Serbia). *Proceedings of the XI ASMOSIA Conference, 18-22 May 2015*. Split, 485–498.
- Doležal, S. 2008: *Interakce Gótů a římského impéria ve 3. – 5. století n. l.* Praha.

- Domingo, J. A. – Poljak, D. M. 2023: Diocletian's Mausoleum in the Imperial Palace of Split: A Review of its Architecture and an Estimate of its Financial Cost. In: Barker, S. J. – Courault, Ch. – Domingo, J. A. – Maschek, D.: *From Concept to Monument: Time and Costs of Construction in the Ancient World*. Oxford, 390–426.
- Duncan-Jones, R. 1994: *Money and Government in the Roman Empire*. New York.
- Duval, N. 1987: Existe-t-il une „structure palatiale“ propre à l'antiquité tardive? In: Lévy, E. (Ed.): *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*. Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 463–490.
- Duval, N. 1961: Le "palais" de Dioclétien à Spalato à la lumière des récentes découvertes. *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France* 1961, 76–117.
- Duval, N., 1997: Les résidences impériales: leur rapport avec les problèmes de légitimité, les partages de l'empire et la chronologie des combinaisons dynastiques. In: F. Pachoud – J. Szidat (eds.): *Usurpationen in der Spätantike*. Akten des Kolloquiums "Staatsstreich und Staatlichkeit", 6.-10. März 1996, Solothurn/Bern, *Historia Einzelschriften* 111. Stuttgart, 127–153.
- Dyggve, E. 1941: Ausgrabungen in Thessaloniki. *Gnomon* 17 Bd. H. 5/6, 228–231.
- Dyggve, E. 1962: Nouvelles recherches au Péristyle du Palais de Dioclétien à Split. *Acta ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia* 1. Oslo.
- Ellis, S. 2004: Early Byzantine Housing. In: Dark, K. R. (ed.): *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*. Oxford, 37–52.
- Elsner, J. 1998: *Imperial Rome and Christian Triumph. The Art of the Roman Empire, AD 100 – 450*. Oxford.
- Estiot, S. 2012: The Later Third Century. In: Metcalf, W. (ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, 538–561.
- Fischer von Erlach, J. B. 1721: *Entwurf einer historischen Architektur*. Wien.
- Fletcher, B. (eds.) 2013: *World History Encyclopedia*. Dostupné online: <https://www.worldhistory.org/> (navštíveno 3. 5. 2025)
- Frantová, Z. 2017: *Sedes imperii and artistic trajectories in the Late Antique*

- Mediterranean (402 – 476)*. Brno. Disertační práce. Masarykova universita. Filozofická fakulta.
- Frazer, A. 1966: The iconography of the Emperor Maxentius' buildings in Via Appia. *Art Bulletin* 48/III, 385–392.
- Gibbon, E. – Hadas, M. – Horowitz, M. 2024: *The Decline and Fall of the Roman Empire*. New York.
- Hadjitryphonos, E. 2011: The Palace of Galerius in Thessalonike: its place in the modern city and an account of the state of research. In: Bülow, G. von – Zabehlicky, H. (Hrsg.): *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis. 18. Oktober 2008. Habelt, Bonn, 203–217.
- Hannestad, N. 1988: *Roman Art and Imperial Policy*. Aarhus.
- Harries, J. 2012: *Imperial Rome AD 284 to 363 – The New Empire*. Edinburgh.
- Hartley, E. (eds.) 2006: *Constantine The Great. York's Roman Emperor*. York Museum Trust, York.
- Hébrard, E. 1920: Les travaux du Service Archeologique de l'Armee d'Orient a l'Arc de triomphe de Galere et l'eglise de St. Georges a Salonique. *Bulletin de correspondance hellénique* 44, 5–40.
- Hébrard, E. – Zeiller, J. 1912: *Spalato – le Palais de Diocletien*. Paris.
- Heinen, H. 1985: *2000 Jahre Trier, Band 1. Trier und das Treverland in römischer Zeit*. Trier.
- von Hesberg, H. 2006: Residenzstädte und ihre Infrastruktr – traditionelle und neue Raumkonzepte. In: Boschung, D. – Eck, W. (Hrsg.): *Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*. Reichert – Wiesbaden, 133–167.
- Humphrey, J. H. 1986: *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*. London.
- Jaeschke, V. 2019: Architecture and Power. Defining Tetrarchic Imperial Residences. In: Manders, E. – Sloopjes, D. (eds.): *Leadership, Ideology and Crowds in the Roman Empire of the Fourth Century AD. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien*, Bd. 62. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 19–33.

- Jaeschke, V. 2020: *Sedes imperii: Architektur und Herrschaftsrepräsentation in den tetrarchischen Residenzstädten*. Darmstadt: WBG Academic in Herder.
- Johnson, M. J. 2009: *The Roman imperial mausoleum in late antiquity*. Cambridge.
- Jones, A. H. M. 1973: *The Later Roman Empire (284 – 602): A Social, Economic and Administrative Survey*. Wiley-Blackwell.
- Kähler, H. 1974: Domkirche, Mansel'e Armagen. *Melanges Mansel II*, Ankara, 809–820.
- Kirova, N. 2012: Serdica/Serdika. In: Ivanov, R. (ed.): *Roman Cities in Bulgaria*. Sofia, 199–260.
- Kleiner, D. E. E. 1992: *Roman Sculpture*. New Haven.
- Kleiner, F. S. 2010: *A History of Roman art*. Boston.
- Kolarik, R. 2006: Late antique floor mosaic in the Balkans. *Niš a Byzantija IV*, 159–178.
- Kostěnek, J. 2005: Observations on the Great Palace at Constantinople: The Sanctuaries of the Archangel Michael, the Daphne Palace and the Magnaura. *Reading Medieval Studies 31*, 27–55.
- Kuhoff, W. 2001: *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie*. Frankfurt am Main.
- Letki, P. 2009: The state factories (*fabricae*) during the time of tetrarchy. *Studia nad kultura antyczna V*, 49–64.
- Lippold, G. 1950: *Die griechische Plastik*. München.
- L'Orange, H. P. – Unger, R. 1984: *Das römische Herrscherbild III.4. Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-söhnen 284–361 n. Chr.* Berlin.
- Loseby, S. T. 1996: Arles in Late Antiquity: Gallula Roma Arelas and Urbs Genesisii. In: Christie, N. – Loseby, S. T. (ed.): *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Scolar Press – Aldershot, 45–70.
- Lužický, D. 2015: *Mincovnictví období římské tetrarchie 284 – 312 n. l.: organizace, nominály, ikonografie*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta.
- Macaronas, Ch. J. 1970: *The Arch of Galerius at Thessaloniki*. Thessaloniki.
- MacCormack, S. G. 1981: *Art and Ceremony in Late Antiquity*. Los Angeles.
- MacMullen, R. 1963: *Soldier and Civillian in the Later Roman Empire*. Cambridge.

- Marasović, T. 1982: *Dioklecijanova palača*. Belgrade.
- Marasović, T. 1994: *Dioklecijanova palača. Svjetska kulturna baština, Split, Hrvatska*. Zagreb.
- Marasović, J. – Marasović, T. 1978: Istraživanje i obnova jugoistočne kule Dioklecijanove palače. *Kulturna baština* 7/8, Split, 27–32.
- Marasović, J. – Marasović, T. 1994: Le ricerch nel Palazzo di Diocleziano a Split negli ultimi 30 anni (1964 – 1994). *Antiquité tardive* 2, Paris, 89–106.
- Marasović *et al.* 2000 = Marasović, J. – Buble, S. – Marasović, K. – Perojević, S.: Prostorni razvoj jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače. *Prostor* 8 (2/20), 175–238.
- Marasović, T. – Alujević, T. 2007: The Apartments of Diocletian's Palace in Split. *Prostor* 15 (2), 154–179.
- Marek *et al.* 2008 = Marek, V. – Oliva, P. – Charvát, P.: *Encyklopedie dějin starověku*. Praha.
- Mayer, E. 2002: *Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuchung zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II.* Verlag des römisch-germanischen Zentralmuseums. Mainz.
- McNally, S. 1994: Joint American-Croatian Excavations in Split (1965-1974). *Antiquité Tardive* 2 (1994), 107–121.
- Mentzos, A. 2003: Reflections of the interpretation and dating of the rotunda of Thessaloniki. *Egnatia* 6 (2001 – 2002), 57–83.
- Mentzos, A. 2010: Reflections on the Architectural History of the Tetrarchic Palace Complex at Thessalonike. In: Nasrallah, L. – Bakirtis, Ch. – Friesen, S. J. (Eds.): *From Roman to early Christian Thessalonike*. Harvard Theological Studies 2010, 333–359.
- Mócsy, A. 1987: *Pannonia and Upper Moesia*. London.
- Niemann, G. 1910: *Der Palast Diokletians in Spalato*. Wien.
- Papagiannopoulos, A. 2016: *Monument of Thessaloniki*. Thessaloniki.
- Parker, H. M. D. 1933: The legions of Diocletian and Constantine. *Journal of Roman Studies* 25 (1933), 175–189.
- Pazaras, T. 1985: *The Rotunda of the Saint George in Thessaloniki*. Thessaloniki.

- Perojević *et al.* 2009 = Perojević, S. – Marasović, K. – Marasović, J.: Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985 do 2005 godine. In: Cambi, N. (ed.): *Zbornik radova Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700 obljetnici postojanja*. Split – Književni krug, 51–94.
- Petković, S. 2011: Roman Gamzigrad before the imperial palace. In: Popović, I. 2011: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade, 33–42.
- Popović *et al.* 2005 = Popović, I. – Tomović, M. – Borić-Brešković, B. – Cvjetičanin, T. – Stefanović, T. – Popović, A. T.: *Šarkamen (Eastern Serbia): A Tetrarchic Imperial Palace – The Memorial Complex*. Belgrade.
- Popović, I. 2011: Sacred funerary complex at Magura. In: Popović, I. 2011: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade, 141–158.
- Popović, I. 2011: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade.
- Popović, V. – Ochsenchlager, E. L. 1976: Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium. *Germania* 54, 156–181.
- Pop-Lazić, S. – Rummel, Ch. 2025: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Dostupné online: <https://ai.ac.rs/en/felix-romuliana-gamzigrad/> (navštíveno 3. 5. 2025)
- Potter, D. S. 2005: *The Roman Empire at bay: AD 180-395*. London.
- Rasch, J. J. 1984: *Das Maxentius Mausoleum an der Via Appia in Rom. Spätantike Zentralbauten in Rom und Latium*. Mainz.
- Ross, A. C. 2016: A tale of two roman cities: Nicomedia and Thessaloniki. In: *1. International Thessaloniki Contemporary Art Symposium. Thessaloniki, 03-06 March 2016*. Istanbul: İkinci Adam Yayinlari, s. 331–342.
- Scarre, C. 1995: *Chronicle of the Roman Emperors. The Reign-by-reign Record of the Rulers of Imperial Rome*. London.
- Sodini, J.-P. 1997: Habitat de l'antiquité tardive 2. *Topoi (Orient-Occident)* 7/2, 435–577.
- Southern, P. 2015: *The Empire transformed. The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge.
- Spieser, J.-M. 2015: Réflexions sur le Palais de Galère à Thessalonique. In: Featherstone, M. – Spieser, J.-M. – Tanman, G. – Wulf-Rheidt, U. (Ed.): *The Emperor's House. Palaces from Augustus to the Age of Absolutism. Urban Spaces, Bd. 4*. De Gruyter – Berlin, 19–30.

- Srejović, D. 1983: *Gamzigrad. An Imperial Palace of the Late Classical Times*. Belgrade.
- Srejović, D. 1985: Felix Romuliana, Galerijeva palata u Gamzigradu. *Starinar* XXXVI, 51–67.
- Srejović, D. 2011: Diva Romula – Divus Galerius. In: Popović, I.: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade, 159–161.
- Srejović, D. – Vasić, Č. 1993: *Imperial mausolea and censecration memorials in Felix Romuliana. Gamzigrad, East Serbia*. Belgrade.
- Srejović, D. – Lalović, A. 1989: *Felix Romuliana. Galerius' palace in Gamzigrad*. Belgrade.
- Srejović, D. – Lalović, A. – Janković, D. 1978: Two Late Roman Temples at Gamzigrad. *Archaeologia Yugoslavica* XIX. Belgrade, 54–63.
- Stefanidou-Tiveriou, T. 2009: Die Palastlage des Galerius in Thessaloniki. Planing und Datierung. In: Cambi, N. – Belamrić, J. – Marasović, T. (Ed.): *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's palace on the 1700th anniversary of existence*. Split, 389–410.
- Steimle, Ch. 2008: *Religion im römischen Thessaloniki. Sakraltopographie, Kult und Gesellschaft 168 v. Chr. – 324 n. Chr.* Mohr Siebeck – Tübingen.
- Strong, D. 1976: *Roman Art*. London.
- Svoboda et al. 1974 = Svoboda, L. – Varcl, L. – Vidman, L. 1974: *Encyklopedie antiky*. Praha.
- Swoboda, K. M. 1969: *Römische und romanische Paläste: eine architekturgeschichtliche Untersuchung*. Wien.
- Tomović, M. 2005: *Informations about the site*. In: Popović, I. – Tomović, M. – Borić-Brešković, B. – Cvjetičanin, T. – Stefanović, T. – Popović, A. T.: *Šarkamen (Eastern Serbia): A Tetrarchic Imperial Palace – The Memorial Complex*. Belgrade, 11–18.
- Tsamakis, F. 2021: *Thessaloniki in roman times*. Dostupné online: <https://www.greecehighdefinition.com/blog/thessaloniki-in-roman-times> (navštíveno 3. 5. 2025)
- Tuck, S. L. 2015: *A History of Roman Art*. Chichester.

- Turcan, R. 2004: *Mithra a mithraismus*. Praha (originál Paříž 2000; překlad V. Sysalová).
- Ulrich, R. B. – Quenemoen, C. K. 2014: *A Companion to Roman Architecture*. Sussex.
- Vasić, M. 1995: Chronological relations of palace and fortification systém of Gamzigrad. In: Srejić, D. 1995: *The age of tetrarchs*. Belgrade, 313–323.
- Vasić, M. 1997: Late Roman Bricks with Stamps from the Fort Transdobeta. *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanula Papazoglu* 14, 149–177.
- Vasić, M. 2006: Stibadum in Romuliana and Mediana. In: Vasić, M. (ed.): *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations. Papers from the International Conference. Zaječar, 27th – 29th October 2003*. Beograd, 69–75.
- Vasić, M. 2007: *Felix Romuliana – Gamzigrad. Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius*. Mainz.
- Velenis, G. 1974: Some observations on the original form of the rotunda in Thessaloniki. *Balkan Studies* 15, 298–307.
- Velenis, G. – Velenis, A. P. 1997: The Theatre-Stadium of Thessaloniki. In: Morfakidis, M. A. R. (eds.): *La religion en el mundo gréco*. Granada, 249–256.
- Vickers, M. 1973: Observations on the Octagon at Thessaloniki. *Journal of Roman Studies* Vol. 63, 111–120.
- Waltré, M. 2011: When Diocletian die? Ancient evidence for an old problem. *Classical Philology* 98 (3), 283–289.
- Ward-Perkins, J. B. 1970: *Roman Imperial Architecture*. London.
- Wilkes, J. J. 1986: *Diocletian's Palace, Split: Residence of Retired Roman Emperor*. Sheffield.
- Witschel, Ch. 2004: Trier und das spätantike Städtewesen im Westen des römischen Reiches. *Trierer Zeitschrift* 67/68, 223–272.

- Wulf-Rheidt, U. 2007: Residieren in Rom oder in der Provinz? Der Kaiserpalast Felix Romuliana im Spiegel der tetrarchischen Residenzbaukunst. In: Brandl, U. – Vasić, M. (Hrsg): *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*. Zabern, Mainz, 59–79.
- Wulf-Rheidt, U. 2008: *Felix Romuliana – Der Palast des Kaisers Galerius und sein Umfeld. Eine serbisch-deutsche Kooperation*. Zagreb.
- Wulf-Rheidt, U. 2013: Die Bedeutung der severischen Paläste für spätere Residenzbauten. In: Sojc, N. – Winterling, A. – Wulf-Rheidt, U. (Hrsg): *Palast und Stadt im severischen Rom*. Franz Steiner – Stuttgart, 287–306.
- Yegül, F. 1992: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York.
- Zeiller, J. 1912: *Le palais de Dioclétien à Spalato*. Paris.
- Ziemssen, H. 2008: Palast und städtischer Raum. Wandel und Kontinuität des römischen Stadtzentrums (1. – 4. Jahrhundert n. Chr.). In: *Hephaistos. Kritische Zeitschrift zu Theorie und Praxis der Archäologie und angrenzender Gebiete* 26/2008. Augsburg, 189–204.
- Živić, M. 2011: Artistic Achievements in the Imperial Palace. In: Popović, I. 2011: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade, 107–139.